

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայ-քուրճական համաժողով.—Կոստանդնուպոլսի գլխավոր պատեմար ճայերի կարծիքով.—Նոյնը քուրճերի կարծիքով.—Քոչի հարցը քուրճերի ըմբռնողութեամբ.—Նոյնը հայերի տեսակէտով.—Թալանը վերադարձնելու հարցը հայերի առաջարկութեամբ.—Նոյնը քուրճերի առաջարկութեամբ փոխաբայի եզրակացութիւնը.—Նոր առեւտրական դաշնագիր Գերմանիայի հետ:

Հասարակութեան ուշադրութիւնը անցած ամսում կենտրոնացած էր հայ և թուրք պատգամաւորների ժողովների վրայ, Կովկասի փոխարքայի հրաւերով գումարուած: Այդ նիստերում արտայայտուեցին երեք կողմերը. վարչութիւնը, հայերը և թուրքերը: Հասարակական կարևոր նշանակութիւն ունի արձանագրել այդ ժողովներում մի քանի հարցերի մասին յայտնուած ընդորոշ մտքերը, ոչ իհարկէ սղագրական ճշտութեամբ, այլ ըստ էութեան:

Փետրուարի 20-ին փոխարքայի պալատում սկսուած Անդրկովկասի հայ և թուրք ժողովրդի կողմից ընտրուած պատգամաւորների խորհրդակցութիւնը նպատակը ունէր՝ պարզելու երկու հարևան ազգերի արիւնահեղ ընդհարումների պատճառները և մշակելու իրական միջոցներ՝ փոխադարձ թշնամանքին վերջ դնելու: Այդ նիստերին, իւրաքանչիւր կողմից 30 հոգի պատգամաւորներից բացի, մասնակցում էին. փոխարքայի օգնականներ՝ գեներալ Մալամա, գ. խ. Սուլթան-Կըրմ-Գիրէյ և գեներալ Շիրինկին. խորհրդի անդամներ՝ Գ. Խ. Պրիրել, գ. խ. Մեդվէդով և փոխարքայի դիւանատան կառավարիչ Պետերսոն-Նահանգապետներից՝ բարոն Ռաուշ-Փոն-Տրաուքենբերգ (Թիֆլիսի), կոմս Տիգենհաուզէն (Երևանի) և Կալաչով (Գանձակի), արտաքին գործոց մինիստրութեան սահմանային յարաբերութիւնների պաշտօնիայ Կոխանովսկից և, յետոյ, պ. Ջունկովսկի:

Նիստը բացեց ժամի 2-ից անց ինքը Փոխարքան հետևեալ ճառով:

«Ամբողջ տարին է ինչ տևում է մուսուլմանների և հայերի մէջ խեղացնոր կոտորածը. ամբողջ տարի իմ բոլոր ջանքերը վերջ դնելու այդ անկարգութիւնները կարողացան միայն

մի քիչ կղզիացնել չարիքը, միչ հանդարտացնել Մի քանի անգամ ես դիմել եմ թշնամացած կողմերի հոգևորականութեան, առաջարկելով նրանց գործ դնել իրանց ազդեցութիւնը և ներգործել հաւատակիցների վրայ և հաշտեցնել նրանց, ցոյց տալով վարժունքի ամբողջ անբանականութիւնը։ Սակայն չնայած նոյնիսկ տուած երդման խոստումներին, խաղաղութիւնը խախտոււմ էր երբեմն հէնց նոյն օրը։ Այժմ ես հրաւիրել եմ ձեզ, հայերի և միւսուլմանների ընտրուածներիդ, ոչ միայն նրա համար, որպէսզի դուք ձեր խօսքով և ազդեցութեամբ ներգործէիք ձեր համացեղակիցների վրայ յօգուտ խաղաղութեան, այլև նրա համար որ դուք մշակէիք այն վարչական միջոցները, որոնք կարող կը լինէին իսկապէս օգուտ առաւ Շուտով սկսուելու է քոչը (սար բարձրանալը)։ այդ ժամանակը միշտ աչքի է ընկել ոճիրների և աւազակութիւնների մեծ քանակը։ Մտածեցէք այդ հարցի կանոնաւորման եղանակների մասին։ սակայն որ գլխաւորն է, պարոններ, յիշեցէք մի բան՝ որ ձեր ժողովը արդիւնաւոր դարձնելու համար անհրաժեշտ է որ դուք գործին վերաբերուէք միանգամայն անաչառօրէն։ Հարցն այն չէ թէ ով է մեղաւոր այս շփոթի մէջ, այլ այն թէ երկրի նիւթական բարօրութիւնը կործանող չարիքն դադարեցնելու համար ճիւղոցներն են իրական։ Այդ չարիքը ձեռնտու է միայն աւազակների և յեղափոխական կազմակերպութիւնների համար։

Ձեր խորհրդակցութեան նախագահութիւնը ես յանձնեցի զենեքաւ-լէյտենանտ Ե. Դ. Մալամային, որ, ձեր զբաղմունքները վերջանալուց յետոյ, կը ներկայացնէ ինձ ձեր խորհրդածութիւնները։ ծանկանուծ եմ ձեզ շուտով համաձայնութեան գալը։

Գինեքաւ Մալաման յայտնեց պատգամաւորներին թէ յոյս ունի որ նրանք, իբրև ազգաբնակչութեան մօտ կանգնած մարդիկ բոլորովին անկեղծօրէն այս խորհրդածութեան մէջ կը պարզեն իսկական պատճառները այն ցաւալի երևոյթների և ընդհարումների հայերի և մուսուլմանների մէջ, որոնց մասին խօսեց փոխարքան։ «Մեզ չի հետաքրքրում, ասաց նա, այն հարցը թէ ովքեր էին այդ անցքերի մէջ մեղաւորները, որովհետև այժմ մենք քննութիւն չեն կատարում այն նպատակով որ մէկն ու մէկին պատժենք, այլ մեր նպատակը այն է որ հաստատ խաղաղութիւն սահմանենք երկու ժողովուրդների մէջ և փոխադարձ թշնամական նոր բռնկումների ծագման հնարաւորութիւնների առաջն առնենք և այդ նպատակով ժամանակին հարկաւոր միջոցներն ձեռնարկենք։ Սակայն որպէսզի ուղիղ որոշենք այդ միջոցները, անհրաժեշտ է պարզել նաև ցաւալի երևոյթնե-

րի պատճառները, որպէսզի նախ և առաջ հեռացնենք այդ պատճառները: Ուստի մենք պէտք է վճռենք հետեւեալ հարցերը. որոնք էին այն պատճառները, որոնք յարուցին թշնամանք և ընդհարումներ, ի՞նչպէս վերականգնել փոխադարձ վստահութիւնը և և ի՞նչպէս ապագայում ընդհարումների ծագման հնարաւորութեան առաջն առնել: Մալաման ցանկութիւն յայտնեց որ պատգամաւորների միահամուռ ջանքերը երկու ժողովուրդների մէջ հանգստութիւն հաստատէին. մի բան որ այլեւն կարևոր է հոկտեմբերի 17-ի տուած ազատութիւնից օգտուելու համար:

Կառավարութեան տեսակէտը պարզելու համար, հէնց այստեղ առաջ բերենք նաև փոխ. խորհրդի անդամ և նրա դիւանատան կառավարիչ Պետերսոնի կարծիքը: «Այսօր նիստը բանալով ինքը փոխարքան յայտնեց որ աւելի լաւ է չըօշափել մեղաւորների և պատճառների հարցը: Պէտք է խորհել և խօսել միայն ներկայի և ապագայի մասին: Շուտով կը սկսուի քոչը, և եթէ մինչև այդ խաղաղացում չի կայանալ, քոչի պայմաններում կոտորածը կը բռնկուի նոր սաստկութեամբ: Ահա թէ ինչի վրայ պէտք է իրանց ուշադրութիւնը դարձնեն պատգամաւորները: Ինչ վերաբերում է անցեալին և պատճառներին—դրանք շատ թէ քիչ յայտնի են: Բազու կոտորածի մասին, որ սկիզբ դրեց բոլոր միւս կոտորածներին, կայ սենատօր Կուզմինսկու մանրամասն և բազմակողմանի հետադատութիւնը: Այնտեղ ցոյց են տրուած պատճառները, այնուհետև այլ վայրերում, հայթուրքական կոտորածների այլ միջնադէպքերի ժամանակ, ընդհանուր պատճառներին աւելանում են նաև առանձին ցեղական բնազդներ, վրէժի և ցասկոտութեան զգացմունքներ և տարբեր դէպքերում ի հարկէ դեր էին կատարում նաև տարբեր պատճառներ: Այդ բոլոր մանրամասնութիւնները պրպտել այս խորհրդածութեան ժամանակ դժուար է, նոյն իսկ անհնարին և եթէ կամենաք աննպատակ»:

Պատճառների հարցի յարուցումը աւելորդ էին համարում սկզբում և թուրք պատգամաւորները: Բերենք մի բանի բնորոշ կարծիքներ այդ կողմից: Բազուի պատգամաւոր Հաջիսիվ. «Մենք կարծում էինք թէ մեզ հրաւիրել են բացառապէս այն նպատակով որ վճռենք այն հարցը թէ ի՞նչպէս այսուհետև ապրենք մեր հարևան հայերի հետ, որովհետև ապրել այնպէս, ինչպէս այժմ՝ չի կարելի. ուստի մենք կարծում էինք թէ խօսք կարող է լինել ապագայում խաղաղութիւն հաստատելու միջոցների մասին. մի բան որին մենք անկեղծօրէն ձգտում ենք. իսկ խաղաղութիւն հաստատելու համար պէտք է մոռացութեան տալ տխուր անցեալը, ինչ պատճառներից նա ծագած

լինի, ով էլ յանցաւոր լինում է լինի: Անցեալի և պատճառների մասին խօսել նշանակում է բորբոքել վէրքերը: Աւելի լաւ է պատճառները ձեռք չտալ, մանաւանդ որ նրանք շատ են:

Հայերի կողմից բժիշկ Մատիսեանը յայտնում է որ անհրաժեշտ է քննել նախ և առաջ այս անցքերի պատճառները: Այդ պատճառով հայերը ջերմօրէն ողջունում են երկրի բարձր իշխանութեան առաջարկը—ցոյց տալ չարիքի գլխաւոր աղբիւրը: Մեզ վատահուժիւն են ցոյց տալիս, մեզ հարցնում են, մեզ ուզում են լսել: Եւ մենք իհարկէ կը պատասխանենք, եթէ մեզ կը տան խօսքի կատարեալ ազատութիւն: Այդ առաջին պայմանն է որ մեր աշխատանքը արդիւնաւոր կը դարձնի: Մենք պէտք է անկեղծ լինենք ու արդարախօս և ոչինչ չթաղցնենք:

Գնենք ալ Մալաման խնդրում է որ բոլորն էլ անկեղծ լինեն և արդարախօս:

Շահտախտինսկիյ. մենք մուսուլմաններս ծածկելու բան չունենք և կարծում ենք որ իշխանութեան շատ լաւ յայտնի են բոլոր պատճառները: Մենք ցանկութիւն չունենք յարձակուելու հայերի վրայ և չենք էլ յարձակուել նրանց վրայ: Եւ եթէ հայերը այժմ անկեղծօրէն խաղաղութիւն են ուզում՝ պէտք է մեզ հետ միասին նախ և առաջ մոռացութիւն տան բոլոր անցածը և այստեղ չխօսեն պատճառների մասին: Եթէ արդէն անհրաժեշտ է հաշիւներ տեսնել մեր մէջ՝ այդ կատարենք դրացիների պէս, մասնաւոր խորհրդակցութիւնների մէջ: Իսկ եթէ հայերը չեն ուզում մեզ հետ հարեանների նման բարեկամօրէն խօսել պատճառների մասին, մենք իհարկէ չենք վախենում այստեղ ասել իսկական պատճառները, սակայն հաղիւ թէ դա խաղաղութեան հասցնի:

Աղանվ (Վերջադ—ի խմբագիր): Մեզ լաւ չհասկացան: Մենք եթէ չենք ուզում պրպտել անցեալը՝ այդ այն նպատակով որ չֆիասենք ապագայի գործին, չգրգռենք առանց այն էլ բորբոքուած կրքերը: Իսկ եթէ այդ անհրաժեշտ է, մենք պատրաստ ենք քննել հայ-թրքական յարաբերութիւնների պատմութիւնը: Այդ նպատակով ցանկալի կը լինէր, ի միջի այլոց, պարզել հետեւեալ հարցերը. ա) հայերի և թուրքերի իրաւական-հասարակական դրութիւնը մինչև հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը. բ) վերաբերմունքը դէպի ազատագրական շարժումը հայերի և մուսուլմանների կողմից. դ) ի՞նչ դեր են կատարել հայկական կազմակերպութիւնները այդ շարժման մէջ և ի՞նչպէս են նրանք վերաբերուել դէպի մուսուլման ազգաբնակչութիւնը: Եթէ արդէն խօսել պատճառների մասին՝ պէտք է հետուից սկսել և հետագօտել մեր երկրի կազմը տնտեսական, իրաւական և հասա-

րակական կողմերից, որովհետև կոտորածների պատճառները թաղնուած են այդ անցեալի մէջ:

Ս. Յարութիւնեանը յարուցանում է սիւննիների և շիա-ների հարցը, յայտնելով այն միտքը թէ հայերը ընդհարումներ չեն ունեցել սիւննիների հետ: Այդ բանի դէմ բողոքում են Ղազարի ներկայացուցիչ Վէրիլովը և Շախտախտինսկին, նախ հակառակը ապացուցող մի քանի փաստեր բերելով և յետոյ զայն-րոյթ յայտնելով որ իբրև թէ հայերը ուզում են կոռուցնել և իրարից բաժանել սիւննիներին և շիաներին, դժտութիւն սերմանել նրանց մէջ: Բայց այդ հայերին չի յաջողուի...

Գնն. Մալաման հանգստացնում է վրդովուած մուսուլմաններին:

Ունեցնել յատիսեան: Մենք թրերով զինուած չենք եկել այստեղ, այլ խաղաղութեան ճիւղով: Սիւննիների մասին պ. Ս. Յարութիւնեանի յարուցած հարցի նպատակն այն էր որ ցոյց տանք թէ մեզ ցանկալի է պահասեցնել հակառակողների թիւը, որպէսզի աւելի հեշտ լինի հաշտութեան գալը: Բայց եթէ այժմ մեզ յայտնում են որ սիւննիներն էլ են մեզ թշնամի, մենք նրանց հետ էլ կը հաշտուենք:

Հաղջիկ: Այո, թրերով չենք եկել այստեղ, բայց այնպիսի խօսքերով, որոնք, գուցէ, մեզ թրերի կը հասցնեն: Ինչի՞ են պէտք այնպիսի խօսքերը, ի՞նչ հարկ կայ պատճառների մասին խօսել: Եթէ խաղաղութիւնն ենք ցանկանում՝ պէտք է մոռանանք հինը, անցածը և ասենք թէ մենք էլ ենք մեղաւոր, հայերն էլ են մեղաւոր:

Լեւոն Սարգսեան: Ես կարծում եմ՝ մենք շեղուած ենք հարցից. եթէ ամենագլխաւոր պատճառից խօսենք մենք ոչ թուրքերին կը գրգռենք, ոչ էլ հայերին: Սկսել այնքան հեռուից, ինչպէս այդ առաջարկում է Աղաեւը, աւելորդ է: Ահա 75 տարիներից աւելի է որ Ռուսաստանը տիրել է Կովկասին և այս երկար ժամանակամիջոցում երբէք տեղի չեն ունեցել տեղական հայերի և թուրքերի մէջ այն մասսային ընդհարումները, ինչ որ մենք տեսանք վերջին 12 ամիսների ընթացքում: Ի՞նչն է դրա պատճառը: Մեր թշնամացած և տանջուած երկրում տեղի ունեցած արիւնահեղ անցքերի գլխաւոր պատճառը իմ խոր համոզմամբ կառավարչական պաշտօնեաների բռնած դիրքն է: Առաջներում նա խիստ պատժում էր այն յանցանքները, որոնք նա թոյլ էր տալիս վերջերում: Եթէ Կովկասից աւելի քաղաքակրթուած երկրներում էլ, օրինակ, Փարիզում, Լոնդոնում, Բերլինում թոյլ տրուէր որ մարդիկ անեն այն բոլորը, ինչ որ թելադրում է նրանց կրօնը—գուցէ այնտեղ էլ պա-

տահէր նոյնը, ինչ տեղի ունեցաւ մեր երկրում. սակայն այնտեղ կայ արդար, անկողմնադար և խիստ օրինական իշխանութիւն, որը չէ կարող թոյլ տալ զինուած ընդհարումներ իր բնակիչների մէջ: Ամեն տեղ, ամեն մի հասարակութեան մէջ կան զանազան քաղաքական, դասակարգային հոսանքներ, կան անհատներ յանցաւոր հակումներով, սակայն այդ բոլոր հոսանքները և ձգտումների հակահասարակական ու յանցաւոր բնոյթը պէտք է զսպուի իշխանութեան ձեռքով և օրինական սահմաններում պահուի: Մեզանում այդ չէ արել տեղակաւ կառավարութիւնը և նրա թոյլատրութիւնը (попустительство), նրա յանցաւոր անգործութիւնը պատճառեղաւ որ հակահասարակական ձգտումները բորբոքուեցան, զարգացան և հասան մասսային ջարդերի և կոտորածների աստիճանին: Տեղական իշխանութիւնը չուզեց ժամանակին շուտափոյթ և խիստ միջոցներ ձեռք առնել և վերջ դնել խռովութիւններին, մեր ազմիրնիստրացիան իր ֆունկցիաները չկատարեց—ահա թուրք-հայկական կոտորածների զարգացման ամենաշլիսաւոր պատճառը:

Թուրք ճառախօսները շարունակում են պնդել որ նրանք ցանկանում են խաղաղութիւն, անցեալի պատճառների ըննութիւնը միայն աւելի կը բորբոքի կրքերը և ինչ հարկ կայ քանի որ կառավարութիւնը ինքն էլ գիտէ թէ ով է մեղաւորը: Հաշիեվի կարծիքով կոտորածի գլխաւոր պատճառը հայ յեղափոխական «Դաշնակցութեան» գործունէութիւնն է:

Ինժեներ Խատիսեանի կարծիքով խօսել պատճառների մասին աւելորդ է, որովհետեւ ինքնըստինքեան հասկանալի է որ ամեն մի երկրում ժողովուրդների և դասակարգերի մէջ գոյութիւն ունեն զանազան հոսանքներ, շփումներ ու ընդհարումներ. ուստի ոչ թէ այդ հոսանքներն և ընդհարումները պէտք է հասարակական անկարգութիւնների պատճառ համարել, այլ իշխանութիւնը, որովհետեւ հէնց նրա համար գոյութիւն ունի կառավարութիւնը որ կանոնաւոր ընթացք տայ այդ հոսանքներին և թոյլ չտայ որ նրանք արտայայտուեն բռնութիւնների և յանցանքների ձևով: Ինչպէս ռուս քաղաքացի ես էլ բնաւ չբաշտեցի բացարձակ է'ասեմ ցաւելով որ Կովկասում վերջին 10 տարիների ընթացքում մինչև ազատագրական շարժման սկզբնաւորութիւնը, իշխանութիւնը միշտ ցոյց է տուել յանցաւոր անգործունէութիւն բոլոր այն դէպքերում, երբ հայերը չարաչար բռնութիւնների են ենթարկուել. իշխանութիւնը անարդար է եղել դէպի հայերս. նա ոչ միայն մեզ չի պաշտպանել, այլ և ինքն է ճնշել և վերջի վերջոյ ստիպել է հայերին որ իրանք կանգնեն իրանց կեանքի, իրանց ստացուածքի և տան

պաշտպանութեան համար: Այդ է գլխաւոր պատճառը վերջին անցքերի, ուստի խաղաղութիւնը և կարգը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է որ ուսաց պետական իշխանութիւնը երկրում լինէր հաստատուն, զօրեղ ու արդարադատ, և անյապաղ ճնշէր և պատժէր ամբողջ թափով ամեն մէկին որ կարգը կը խանգարի, որ բռնութիւն և ոճիր կը գործի, ով էլ լինի նա, ինչ շահերի և նպատակների համար էլ գործելիս լինի նա:

Կարամուրզա. միակ հիմնական պատճառը բոլոր անկարգութիւնների, որոնք վերջին 3 տարիների ընթացքում յուզեցին Կովկասը այդ, ի հարկէ, ազատագրական շարժումից առաջ տիրող Պլեվեեան բեփիմն է, որի բնորոշ ներկայաչուցիչն էր Կովկասում իշխան Գուլիցինը: Հայ-թուրքական կոտորածը այդ կողմից բացառութիւն չէ կազմում և ծագել է նոյն հողի վրայ: Գուլիցինի ըէփմը նպատակ էր դրել սիստեմատիկաբար ճնշել Կովկասի բոլոր բնիկ ազգութիւնները և մէկը միւսի դէմ յարուցանել, իրար հետ կռուացնել: Երբ յանձին փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի Կովկաս եկաւ մի իշխանութիւն, որ վստահութիւն յայտնեց հասարակութեան և Կովկասի բոլոր ազգութիւններին, այն ժամանակ հասարակութիւնն էլ, բոլոր ազգութիւններն էլ շնորհիւ վստահութեան ազատ շունչ քաշեցին, և Կովկասի հողի վրայ կարծես բարերար անձրև թափուեց: Սակայն այդ հողի մէջ արդէն ցանուած էին նախընթաց ըէփմի անբաւականութեան և թշնամութեան սէրմերը, որոնք աճեցին և այդպիսով նոր իշխանութիւնը ստիպուած էր քաղել անցեալի այդ պտուղները: Հասկանալի է թէ ի՞նչ միջոցներով պէտք է ցուալի երևոյթներին վերջ դնել:

Տեսնելով որ հայ պատգամաւորները պնդում են պատճառների քննութեան վրայ մուսուլման պատգամաւորները փոխում են իրանց ախկին տաքտիկան և յայտնում.

Թուրքիբաշնվ, բոլոր մուսուլման պատգամաւորների կողմից յայտնում եմ որ մենք այժմ ուզում ենք կոտորածի պատճառների լուսաբանութիւնը երևան հանել, այն էլ հէնց այստեղ, այս պաշտօնական նիստում:

Հաջիբվ, կառավարական իշխանութիւնը զօրեղ է և, ի հարկէ, կարօտ չէ իմ պաշտպանութեան, սակայն արդարութիւնը ստիպում է ասել թէ հայերը բոլորովին իզուր են մեղադրում ուս իշխանութիւնը: Կոտորածը սկսուեց Բագւում, ուր հայերը առաջինն էին որ սպանեցին մի բոլորովին անմեղ մուսուլմանին: Ես ինքս ականատես եմ եղել այդ դէպքում: Ի՞նչ մեղ ունի այստեղ ուս իշխանութիւնը: Պուլիցիան է սովորեցրել հայերին որ սպանութիւն գործեն ի՞նչ

է: Հայերը չէ՞ որ իրանց մասին ասում են թէ իրանք կուտուրական ազգ են... արդ, միթէ իշխանութիւնը կարող է սովորեցնել կուտուրական ազգին այդպիսի յանցանք գործելու... Բագուի նահանգապետ անգուցեալ իշխան Նակաշիձէն ձեռք էր առնում բոլոր միջոցները որ հնարաւոր էր երկու կողմերն էլ խաղաղացնելու համար, նա ամեն օր աղաչում էր հայերից էլ, թուրքերից էլ որ չկռուեն և խաղաղ ապրեն: Բայց ի՞նչ են մտածում հայերը: Միթէ անպատճառ պէտք է հէնց առաջին անգամից բոլորին հրացանի բռնէր ի՞նչ է: Բայց միթէ հեշտ է իր հպատակներին հրացանի բռնել, միթէ այդ կուտուրական է, միթէ ուստաց իշխանութիւնը այդպէս պէտք է վարուի: Այդ միջոցին իշխանութիւնը դիմում է միայն ծայրայեղ դէպքերում, ուստի ոչ մի պրովոկացիա, թոյլատրութիւն կամ իշխանութեան անգործութիւն չի եղել, այդ բոլորը հնարել են հայոց լրագիրները, որոնք ծածկելով ճշմարտութիւնը, տպում էին ամեն տեսակ անհեթեթ բաներ:

Աղյսեվ. մենք մոտուլմաններս վերաբննեցին մեր որոշումը և այժմ պնդում ենք որ քննութեան ենթարկուեն բոլոր հարցերը և դրանց թոււմ նաև կոտորածների պատճառները: Մենք նոր որոշում կայացրինք այն պատճառով որ ուզում ենք ապացուցել որ չենք վախենում մերկացնելու անցեալը:

Պարզ է որ հայերի կարծիքով գլխաւոր յանցանքը ընկնում էր տեղական իշխանութեան յանցաւոր և դիտաւորուած թուլութեան և անգործութեան մէջ, մինչդեռ թուրքերի կարծիքով գլխաւոր պատճառը հայերի յեղափ. կազմակերպութիւնը, Դաշնակցութիւնն էր: Որովհետեւ մենք հայերս լաւ ճանաչում ենք «Դաշնակցութեան» նպատակն էլ, ծրագիրն էլ, ուստի այնքան հետաքրքրական չէ մեր հայերիս ասածները, որքան թուրքերի կարծիքները այդ մասին: Փետրուարի 23-ի նիստը ամբողջապէս նուիրուած էր այդ հարցին:

Հաջիեւ. խաղաղարար բանակցութիւնների ժամանակ իրանք հայերը մեզ ասում էին թէ իրանց յեղափոխական «Դաշնակցականները» և ինչ որ «Ջանֆիդաներ»-ն են կոտորածների դրդիչները: Եւ իսկապէս մեզ մօտ Բագուում երեւեցան ինչ որ փառախաւոր, երկար կօշիկաւոր և զինուած մութ մարդիկ, որոնք մեզ սպառնում էին մահով և քաղաքում սպանութիւններ և կողոպուտներ էին անում: Իրանք խաղաղ հայերն էլ են տուժում այդ մարդկանցից: Նրանք սպանում էին մեր միւսիւլմաններին և ի հարկէ չէին կարող մեր մոտուլմանները սառնասիրտ նայել այդ բաների վրայ: Մեզանում էլ կան

ի հարկէ մարդիկ, որոնք սպանում են, կողոպտում են, բայց դրանք աւազակներ են և ոչ յեղափոխական կազմակերպութիւններ: Ոչ խաղաղ և լքւրջ հայերը, ոչ սուլիզ մուսուլմանները, ի հարկէ, մեղաւոր չեն, սակայն այդ «ղաշնակցականները» և «ջանֆիրաները» սկսեցին սպանութիւններ. նրանք իրար յետևից 9 մարդ սպանեցին Բագուում, այդ սպանութիւնները արեան վրէժի զգացմունք յարուցին և ծագեց կոտորած: Անցեալ անգամ գններալ Շիրինկինը ինձ մասնաւորաբար ասաց որ, իբրև թէ, մեղանում էլ կան զաղտնի կազմակերպութիւններ: Ափսոս որ այսօր նա ներկայ չէ. եթէ նա ասէր թէ թ'նչ զաղտնի կազմակերպութիւններ կան մեղանում ես մեր մուսուլման յեղափոխականներին էլ կը դատապարտէի, սակայն ինձ ոչինչ յայտնի չէ սրանց գոյութեան և գործունէութեան մասին: Ինձ ուղարկողները յատկապէս խնդրել են որ ես այստեղ աշխատեմ պարզել հայ զաղտնի կազմակերպութիւնների դերը: Իսկ թէ հայերի մէջ կայ այդպիսի կազմակերպութիւն, այն էլ չափազանց յանցաւոր հակակառավարական ձևով՝ դրան ապացոյց հետեւալ փաստաթուղթը (ներկայացնում է «Պաշնակցութեան» շրջաբերականը զինուորական կազմակերպութեան մասին): Ես պնդում եմ որ մեր մէջ խաղաղութիւնը չի վերակառնուի մինչև որ այդ բոլոր «խմբերն» և «ջանֆիրաները» զինաթափ չեն անուիլ և չեն կազմալուծուի:

Պատասխանում է Ժժիշկ Նսադիսեանը, որ մի երկար ճառում ոգևորւած ջատագովում է «Պաշնակցութեան» գործունէութիւնը, նրա ռազմական ոյժը և ցոյց տալիս նրա ազատագրական դերը Թիւրքիայի և Կովկասի հայութեան համար: Նա համոզում էր թուրքերին շնորհակալ լինել «Պաշնակցութեան» գործունէութիւնից մահմեդական Թիւրքիայում, որովհետև «Պաշնակց.» այնտեղ կռիւ է մղել՝ սուլթանական վատթար բեժիմի դէմ, որից պակաս չի տուժում և այնտեղի մահմեդական ժողովուրդը:

Թուրքերի կողմից տուած պատասխանները տրամադրում էին կարծելու թէ նրանք մասամբ բաւարարութիւն են ստացել. սակայն յաջորդ նիստերում պարզուեց որ նրանք մազաչափ չեն փոխել իրանց անվստահութիւնը դէպի «Պաշնակցութիւնը»: Ամեն մի առիթից նրանք օգտուում էին շեշտելու համար իրանց *idée fixe*-ը թէ «Պաշնակցութիւնն է» բոլոր խռովութիւնների պատճառը և թէ մինչև նա չկազմալուծուի և զինաթափ չանուի՝ անկարելի է վերականգնել խաղաղութիւնը: Բերենք թուրք պատգամաւորների կարծիքների էութիւնը, որովհետև վերջ ի վերջոյ այդ մարդիկ են թուրք ամբոխի իսկական ղեկավարներ հանդիսանում:

Բժ. Կարաբէկով. Հաջիեվը թուրք ինտելիգենցիայի կարծիքների արտայայտիչ չէ, այլ դուք է թուրք բուրժուազիայի, գիւղացիութեան : Բայց նա պիտի ասէր այն, ինչ որ ասաց, որովհետեւ այդպէս է մեր ժողովուրդի կարծիքը. ես գիտեմ, որ «Դաշնակցական» կազմակերպութիւնը շատ լաւ ձգտումներ ունի. բայց այլ է մեր ժողովրդի կարծիքը :

Ասում են որ Թիւրքիայում ճնշում, հալածանք, բռնութիւն կայ. բայց հրտեղ չկայ : Մեզանում էլ Հոկտեմբերի 17 մանիֆեստն էր, որ եկաւ վերջ դնելու հին կարգերին և բոլորին հաւասարապէս ազատ իրաւունքներ շնորհելու :

Դաշնակցութիւնը կուի է մղում Թիւրքահայերին օգնելու համար. շատ լաւ : Դրա դէմ մենք ոչինչ չունենք : Դեռ Բերլինի դաշնագրութեան ժամանակ հայոց այժմ կաթուղիկոս Խրիմեանը ներկայացաւ վեհաժողովին՝ մէկ ձեռքին աւետարան, իսկ միւսին խաչ՝ ազատութիւն խնդրելու, բայց Բիսմարկը նրան ասաց.

— Խաչով աւետարանով ազատութիւն չեն ուզում, այլ սրբով ու հրացանով :

Եւ դրանից յետոյ հայերը սրի ճանապարհն ընտրեցին, իսկ Դաշնակցութիւնը ղեկավար եղաւ : Եթէ թուրքերը հաւատացած լինէին, որ այդ կազմակերպութիւնը միայն ընդհանուր համամարդկային շահերի համար է աշխատում, այն ժամանակ իհարկէ ոչինչ չեն ունենայ նրա դէմ, բայց բանը նրանումն է որ այդպէս չէ. «Դաշնակցութիւնը» նեղ ազգային, նացիօնալիստական մի կուակցութիւն է, որ միայն հայի շահերն է պաշտպանում : Ես այստեղ առաջ եմ քերեմ մեր ժողովրդի կարծիքը : Եւ մենք այստեղ պէտք է գլխաւորապէս ի նկատի ունենանք մեր ժողովրդական մասսաների կարծիքներն ու տրամադրութիւնները, որովհետեւ սպանողները, թալանողները մենք չենք, այլ նրանք և խաղաղութիւնը մեր մէջ չէ հարկաւոր, այլ մասսաների մէջ : Մեր ժողովուրդը պահանջում է Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Անդրկովկասում վերացնել փաստերը, կատարուած դէպքերը մուսուլմաններին բերել են այն եզրակացութեան որ հայերն այստեղ ուզում են սեփական տերրիտորիա ստեղծել, հայկական աւտօնոմիա ձեռք բերել : Դա, ի հարկէ, անմիտ գործունէութիւն է, ցնորք է : Ի՞նչպէս կարելի է յեղափոխական զինուորներ հաւաքելով ուսա կառավարութիւնը ոչնչացնել : Օրինակ, Ռուսաստանում ապրող 30 միլիօն մահմեդականներս միթէ կարող ենք ուսաց զօրքի դէմ դուրս գալ. իհարկէ ոչ, և զրա մասին երեւկայելն անգամ աւելորդ է : Բայց հայերն այդպէս վարուեցին Թիւրքիայում, նրանք դուրս եկան սուր-

Թանի հզոր զօրքի դէմ: Մենք թուրքերս դարձեալ ոչինչ չէինք ունենայ հայերի դէմ, բայց նրանք այստեղ էլ նոյր սկսեցին:

Ահա ինչպէս:

Երբ սկսուեց ռուս-ճապոնական պատերազմը, երբ կամաց կամաց ներքին խռովութիւններ ու դժգոհութիւններ երևացին Ռուսաստանում, հայերը մտածեցին... Եթէ չկարողացանք թիւրքիայում մեր նպատակին հասնել՝ հայոց թագաւորութիւն հաստատել Անգլիայի կամ հէնց Ռուսաստանի օգնութեամբ, ուրեմն աշխատենք նոյնը անել այժմ Կովկասում: Եւ ահա այդ նըպատակով աշխատեցին տերրիտորիա ստեղծել, թուրքերին հաւածել: Հասկանալով որ հայկական տերրիտորիա կարող են ստեղծել միայն բնաջինջ անելով կամ ռաբկացնելով թուրքերին:

Սակայն թուրքերը դէմ են այդ տեսակ գործունէութեան, և որովհետեւ իրանց ամբողջ բախտը տեսնում են Կովկասում ռուս իշխանութեան հզօրութեան մէջ և միշտ հաւատարիմ են եղել ռուսաց զահին, ուստի պաշտպան դուրս եկան ոչ միայն իրանց ազգային, այլ և ռուս օրինական իշխանութեան: Որովհետեւ թուրքերը չեն ուզում օգտուել կառավարութեան թուլութիւնից այն կառավարութեան, որից պաշտպանութիւն են սպասում:

Ահա այսպիսի պայմաններում բռնկուեցին հայ-թուրքական ընդհարումները և այդտեղ ահագին դեր խաղաց Դաշակցութիւնը: Թուրքերը մտածում են, եթէ կառավարութիւնը թոյլ է տալիս այդ տեսակ զինուած կազմակերպութիւններին գոյութիւն ունենալ, ուրեմն մեք էլ կազմակերպուենք:

Սակայն թուրքերը դրա հետ միասին ասում ենք.—մենք հայոց թագաւոր չենք ուզում, ոչ էլ ուրիշ թագաւոր. մենք ռուսաց թագաւորութիւն ենք ուզում, թող հայերը մեզ հանգիստ թողնեն, մենք էլ նրանց դէմ ոչինչ չենք ունենալ:

Մենք մուսուլման պատգամաւորներս այնուամենայնիւ իրաւունք ունենք պնդելու որ խռովութիւնների ամենագլխաւոր պատճառը «Դաշակցութիւնն» է. և մինչև նա չվերացուի անկարելի է մտածել խաղաղութեան մասին:

Հաջիւնդ. Հաւատացնում եմ ձեզ, որ ես այն դոկումենտը ներկայացրի ոչ այն նպատակով, որ զրգռեմ հայերին, յուզմունքներ առաջացնեմ: Ես միայն ուզեցի ցոյց տալ որ հայերը տէրութեան մէջ սեփական զօրք են կազմել: Պ. Խատիսեանը իզուր խօսեց հայերի քաջութեան մասին, մաուզէրի հրացանների մասին: Քաջութեան կողմից նրանք երբէք չեն կարող մրցել թուրքերի հետ. դա անկարելի է. իսկ նրանց հրացանները պէտք էր զան միայն պաշտօնաթող զինուորներին՝ թըռ-

չունեներ սպանելու համար: Քաջութիւնը իմացուով է ոչ հեռուից խփող հրացաններով, այլ դաշոյնի կռուով... Եթէ ես էլ Խատիսեանի պէս խօսելու լինեմ, պէտք է յիշեմ մահմեդական, նութեան հզօրութեան, արաքական արիւնի մասին և այլն, բայց թողնենք այդ բոլորը: Մահմեդական պետութիւնները հէնց ջարթուել են այն պատճառով որ բռնի ոյժին աւելի մեծ նշանակութեան են տուել, քան կուլտուրային, քաղաքակրթութեան: «Դաշնակցութիւնը» անմիտ, ֆեասակար բան է և նրան պէտք է վերացնել: Թէ մեր և թէ ձեր բոլոր զէնքերը աւելի լաւ է յանձնենք ուս կառավարութեան, իսկ նրանից խնդրենք մեզ համար դպրոցներ և խաղաղութիւն: Տղամարդութիւնը և քաջութիւնը մարդ սպանելու մէջ չէ, այլ խաղաղութիւն կնքելու մէջ, ուստի ձեռք մեկնենք իրար և հաշտուենք:

Շախտախտինսկիյ. Հայերն այնպէս հանգիստ խօսում են թիւրքիա հայդուկներ ուղարկելու մասին, որ կարծես թէ դա շատ բնական ու օրինական բան է: Նրանք թիւզ գործ ունեն ուրիշ պետութեան ներքին կեանքին խառնուելու, սահմանի այն կողմն անցնելու: Դա հակառակ է միջազգային օրէնքին: Երբ Դորբատ քաղաքի գերմանացիները Գերմանիայի միջնորդութիւնը խնդրեցին, որպէս զի Ռուսաստանը նրանց շատ չճշդէ, Բիսմարկը պատասխանեց.

—Դա մեր գործը չէ, մենք իրաւունք չունենք ուրիշի ներքին գործերին խառնուելու:

Մի հզօր պետութեան ներկայացուցիչն այդպէս պատասխանեց, իսկ հայերը, որ այնքան թոյլ ու աննշան ոյժ են, միջամտում են ահագին թիւրքիայի գործերին, ուզում են նրա կարգերը փոխել: Դա հակառակ է միջազգային օրէնքներին: Քանի որ պետութիւնները գոյութիւն ունեն, ուրեմն նրանց կարգ ու օրէնքն էլ պիտի յարգուի:

Աղայեով. Ես կարծում եմ, որ Դաշնակցութիւնը միակ պատճառը չէ: Կան ուրիշ շատ պատճառներ: Հայ ու թուրք իրար չեն հաւատում, չեն վստահանում, իւրաքանչիւրը կարծում է թէ ինքնապաշտպանութեամբ է զբաղուած և յարձակուողը հակառակորդն է:

Դաշնակցութիւնը հայերի դարաւոր անցեալի արդիւնքն է, հայերը անկարող են նրան ոչնչացնել: Սակայն ընդհարումների պատճառը աւելի խոր է: Ես գիտեմ, որ կար պրովակացիա, կար ցանկութիւն, որ ընդհարում լինի, բայ միթէ այդպիսի ցանկութիւնը կարող էր երկու ազգեր իրար դէմ հանել, եթէ չլինէին ուրիշ պատճառներ: Ո՛չ կային ուրիշ պատճառ-

ներ, և դա մահմեդականների իրաւագուրկ վիճակն էր Կովկասում: Պատճառը պէտք է որոնել անշուշտ քրիստոնէութեան և մահմեդականութեան հին, այժմ անցած հակամարտի մէջ: Ռուսաստանը քրիստոնեայ պետութիւն է և առաջներում ռուս պետութիւնը անկարող էր չտարբերել քրիստոնեաներին մուսուլմաններից և չտալ արտօնութիւններ առաջիններին, կարծելով թէ մահմեդականները իրանց կրօնքով հակառակ են քրիստոնեաներին: Ռուսաստանը իբրեւ քրիստոնեայ պետութիւնը անխտահութեամբ էր նայում մահմեդականների վրայ, իսկ դրա հակառակ քաջալերում էր քրիստոնեաներին, մանաւանդ հայերին: Բաւական է աչքի առաջ առնել Կովկասի կեանքը և մենք կը տեսնենք, որ ամեն տեղ հայերն են ղեկավար հանդիսացողը: Եւ նրանք միշտ էլ օգտուել են իրանց արտօնեալ վիճակից՝ հարեաններին ճնշելու համար: Իմ կեանքում 5—6 անգամ խնդիր եմ տուել թերթի թոյլատուութիւն ստանալու համար, բայց մինչև վերջին ժամանակներս այդ ինձ չէր աջողուում, որովհետեւ հայ ցենզորները միշտ արգելք էին հանդիսանում: Առհասարակ հայերը ոչ մի բարեհաճ տրամադրութիւն չեն ցոյց տուել դէպի իրանց իրաւագուրկ և յետաձգող հարեանները—թուրքերը:

Ձեռ իմանունում, գուցէ թուրքերն էլ այդպէս վարուէին նոյն պայմաններում. ես չեմ մեղադրում հայերին, այլ շեշտում եմ փաստը:

Ահա այդպիսի պայմաններում վրայ հասաւ ռուսական ազատարարաբարժումը. պայմաններ, որոնց շնորհիւ Կովկասի ազգաբնակչութեան մի մասն արագ առաջ էր գնում, իսկ միւս յասը յետ մնում և այդ յետ մնացողի մասին ոչ ոք չէր մտածում:

Դեռ նախանցեալ տարուայ գեկտեմբերին էր, որ հայ հեղինակ Շիրվանզադէն եկաւ ինձ մօտ, թէ պրովակացիա կայ, վտանգաւոր լուրեր են պտտում, պէտք է հայ-թուրքական ինտելիգենցիան դրա առաջն առնի: Եւ մենք ուրախութեամբ արձագանք տուինք այդ հրաւերին. բայց հազիւ պատրաստուում էինք երկու ազգերին համերաշխութեան կոչ ուղղել, երբ հայերը սպանեցին Բարայեվին և դա ազդանշան դառաւ արիւնահեղ դէպքերի: Շիրվանզադէն և պ. Ս. Յարութիւնեանը մինչև այդ կոտորածը մեզ ասում էին թէ պատրաստում է կոտորած. ուրեմն ինտելիգենտ հայերը գիտէին որ պրովակատորական սերմերը բերրի հողի վրայ են ընկել: Ուրեմն, մեղաւոր է նախ և առաջ իշխանութիւնը ստեղծելով անհաւասար կուլտուրա, իսկ ապա լարուած յարաբերութիւնները: Այժմ եթէ

ուղղում ենք, որ խաղաղութիւն հաստատուի, պէտք է աշխատենք, որ այստեղ լինեն ոչ թէ հայ, թուրք, վրացի, ռուս, այլ ազատ կովկասցիներ հաւասար իրաւունքով, իսկ դրա համար պէտք է մտածենք թուրքերի յետամնացութեան մասին, պէտք է պահանջներ իրաւունքներ նրանց համար:

Ներկայ մարդասէր իշխանութիւնից մենք պէտք է պահանջենք որ նա ոչ թէ ուժակոծի մեղ, այլ տայ մեզ դպրոցներ, տայ մեզ կուլտուրա, և այն ժամանակ մենք կը հասկանանք իրար և երբէք չենք անհանգստացնիլ նրան մեր երկպառակութիւններով:

Զիաթխանով. Մեր երկու ազգերի ապագայ բաղդը այս համագումարի եզրակացութիւններից է կախուած, մտածեցէ՛ք դրա մասին: Մտածեցեք, որ երկու ազգերի պատերազմը միևնոյն պետութեան մէջ կորստաբեր է երկուսի համար էլ: Մենք ինչ ունենք բաժանելու, որն էլ յաղթի՝ դարձեալ Ռուսաստանի հպատակ պիտի մնայ: Ով էլ յաղթի, նա յաղթուած է: Լաւ իմացէ՛ք: Ծիշտ է, մահմեդականները յետամնաց են, ուրեմն խաղաղասիրութեան մէջ էլ հայերը պէտք է աւելի առաջ գնան: Պատիսեանը գեղեցիկ կերպով պատկերացրեց Դաշնակցութեան ձգտումները: Ես էլ գիտեմ, որ այդ կազմակերպութիւնը շատ լաւ գաղափարների է ծառայում: Ես չեմ մեղադրում նրան:

Գլխաւորը իշխանութեան խաղացած դերն է: Նա հաւասար աչքով պիտի նայէ իր բոլոր հպատակների վրայ:

Հոկտեմբերի մանիֆէստը շեշտում է այդ միտքը և յոյս ունենք, որ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի շնորհիւ մենք մահմեդականներս էլ պէտք է բաժին ստանանք խոստացած շնորհներից:

Հայերն ստացան իրանց դպրոցներն ու կալուածները, պէտք է մենք էլ ստանանք հաւասար իրաւունքներ:

Կարծում եմ հայրեր կարող են դադարեցնել Դաշնակցութեան գործունէութիւնը. բայց ի հարկէ ոչ թիւրքիայում, ոչ Եւրոպայում, այլ միայն Կովկասում: Դա հարկաւոր է յանուն մեր երկրի խաղաղութեան:

Բաւական է թափուած արիւնը. սթափուենք մենք: Մենք այստեղից կը հեռանանք միայն հաստատուն հաշտութիւն կապելուց յետոյ, թող թագաւորի հայերի և թուրքերի մէջ յարատեւ խաղաղութիւնը:

Փետրուարի 24-ի նիստում թուրք պատգամաւորները դրին կառավարութեան առջև իրանց բոլոր պահանջները և ցանկութիւնները կրթական և իրաւական հարցերում. ընդհա-

նուր, ձրի պարտադիր ուսում, դասաւանդութիւն մայրենի լեզուով (այդ դէպքում էին միայն «թաթար» բառը գործածում, իսկ մինչ այդ և յետոյ միշտ «մուսուլման ազգութիւն(?)» էին ասում), իսլամի ուսուցումը, հոգևոր սեմինարիաներ և բարձրագոյն ճեմարանի բացում, վերացում բոլոր սահմանափակումների մուսուլմանների նկատմամբ:

Որպէսզի լիակատար լինի թուրքերի բոլոր մեղադրանքները հայ կազմակերպութեան նկատմամբ մինք առաջ կը բերենք այստեղ նաև փետրուարի 27-ում նրանց ասածները: Այն բոլորը ինչ որ նրանց պարագլուխները ասում էին իրանց «Հէյաթում» և «Իրշադում» այժմ բացարձակ կերպով արտայայտում էին իշխանութեան առջև, ոչ մի միջոցի առջև կանգ չառնելով, ոչ մի սոփեստութիւնից և յեղաշրջութիւնից խոյս չտալով: Թուրք պատգամաւորները իրանց ծրագրի 6-րդ կէտում դրել էին հետևեալ պահանջը «միջոցներ, որոնք երաշխաւորէին բոլոր պաշտօնեաների վրայ դրուած ծառայութեան ֆունկցիաների անխափան եւ պատշաճաւոր կատարումը»:

Աղանվ. Ժողովուրդների պատմութեան մէջ լինում են դէպքեր, երբ կարելի է արդարացնել տերրորը, եթէ նպատակն է վեհ, համամարդկային նպատակներ, և ես, ոչ իբրև պատգամաւոր, այլ անձամբ իբրև հրապարակախօս Աղանվ, գուցէ, և համակրեմ տերրորի որոշ արտայայտութիւններին. բայց երբ մի ազգ դիմում է պաշտօնական անձերի ահաբեկման իր ազգային շահերի տեսակէտից ի վնաս միւս ազգութեան և դրա շնորհիւ պաշտօնական անձինք ահի ազդեցութեան տակ կորցնում են ընդունակութիւն հաւասար վերաբերուելու դէպի ազգութիւնները, այդպիսի տերրորի ոչ ոք չի կարող համակրել, և մեր մուսուլման ազգաբնակչութեան մասսան տուժում է հէնց այդ տեսակի տերրորից, և այն վերագրելով հայ յեղափոխական կազմակերպութեան բնականաբար զայրացել է և զինուել հայերի դէմ: Պաշտօնեաների սպանութիւնները, ուռմբերը, սպառնական նամակներ և պրոկլամացիաները՝ հլու հպատակ և յեղափոխական ձգտումներից ազատ մուսուլման ժողովրդի տեսակէտով անտանելի գործողութիւններ էին, որովհետև այդ բոլորի շնորհիւ պաշտօնեաները երկիւղից վախենում էին եռանդով վերականգնելու կարգը և այն դէպքերում, երբ զոհուողը մուսուլմաններ էին լինում: Այդ ստիպեց որ մուսուլմանները իրանք արիւնահեղ կռուի դուրս գան տերրորիստների դէմ, որպիսիներին նրանք համարում են հայերին, այսինքն նրանց յեղափոխական կազմակերպութիւնները. ուստի մինչև որ գոյու-Փետրուար, 1906.

թիւն կ'ունենան այդ կազմակերպութիւնները՝ մուսուլմանները անկարող են հանգստանալ և հաշտուել հայերի հետ: Պէտք է տեղերորին վերջ դրուի:

Հաջիւնով. Այդ կէտը մենք դրել ենք, որովհետեւ չենք ուզում դիմել ինքնապաշտպանութեան, ուստի ցանկանում ենք որ օրինական վարչութիւնը և պաշտօնական անձերին չհարեկեն: Ախր չի կարելի բոլոր առաւելութիւնները տալ հայերին: Նրանց տրուած է և կուտուրա, և կըթութիւն, և մամուլ և բացի այդ նաև յեղափոխական կազմակերպութիւն ունենում, և զօրք, և մաուզէր, իսկ մենք մեր յոյսները դրել ենք իշխանութեան պաշտպանութեան վրայ, և այդ էլ մեզանից խլում են տեղերորի դիմելով: Մի հասցնէք մեզ այն դրութեան որ մենք էլ դիմենք ունենալի օգնութեան: Թէ մեր և թէ հայերի ռազմական կազմակերպութիւնները պէտք է վերացուեն:

Շախմալիսով. Դնելով այդ կէտը մենք հեռու ենք ժամդարձական ֆունկցիաներից, ոչ էլ ուզում ենք հաճոյանալ իշխանութեան: Բայց համաձայնութեք որ ամեն մէկը քաջութիւն չունի ընդդիմադրելու տեղերորին, և երբ տեղերորը համակում է կիսանքի բոլ խորշերը այն ժամանակ կեանքը անտանկի է դառնում: Տեղերորը անբարոյականացնում է նաև մեր մասսան, երբ նրա աչքերի առջև ապանում են նահսնդապետներին, իշխանաւորներին: Որոշ միջոցներ տեղերորի դէմ մենք չենք կարող առաջարկել, այլ միայն ցանկութիւն ենք յայտնում որ հասարակութիւնը դործ դնի իր բարոյական ազդեցութիւնը կազմակերպութիւնների վրայ:

Թոփչիբաշեով. Եթէ աչքերը փակել իրականութեան վրայ այն ժամանակ այդ հարցը աւելորդ կը թուայ: Բայց նա դրուած է իր՝ կեանքի, իրականութեան կողմից: Պաշտօնեաները մասնաւոր դաւառում, անկարող են կատարել իրանց պարտքը պահանջած խստութեամբ: Նրանք ասում են. «չէ որ մենք էլ մարդ ենք, մենք էլ երեխաներ ունենք, ինչո՞ւ զոհուենք տեղերորներից»: Եթէ մենք երկու ազգերս կուում ենք ինչո՞ւ մէջ տեղը պէտք է տուծեն երրորդ անձինք, պետական պաշտօնեաները: Պաղպաղութիւնը հաստատելու համար անհրաժեշտ է որ տեղերոր չգործադրուի պաշտօնեաների դէմ:

Ջիալթխանով. Մենք եկել ենք այստեղ իսկական հաշտութիւն կապելու և ոչ միայն թղթի վրայ, ուստի պէտք է խօսել բոլոր հարցերի մասին: Աւելի լաւ է այստեղ մի քիչ կարմրենք, քան թէ յետոյ նոր արիւնհեղութիւններ պատահելիս զղջանք և ափսոսանք: Հայերը ասում են թէ տեղերորի առաջն առնելու համար առանձին մարմին կայ՝ ժանդարմները. բայց

մենք ուզում ենք լեզու ճանապարհով մեր կողմից էլ միջոցներ ձևոք առնել:

Աղայիվ. Մեր հասցէին անտեղի յանդիմանութիւններ են ուղղում: Պէտք է խօսենք տերրորի մասին, որովհետեւ դա հայ-թուրքական ընդհարումների գլխաւոր պատճառներից մէկն էր: Հայերը շատ լաւ գիտեն, թէ ինչ տեսակ տերրորի մասին ենք մենք խօսում: Երբ հայերը մի որեւէ համամարդկային նպատակով տերրոր են կատարել, թուրքերը միշտ էլ համակրանքով են վերաբերում: Բայց հայերը այդ սահմանից վաղուց են դուրս եկել. նրանք սպառնալիքներ են ուղղում այն մարդկանց, այն պաշտօնեաներին, որոնք համակրանք են ցոյց տալիս դէպի թուրքերը: Ահա դրա առաջը պէտք է առնել: Մենք այստեղ զանազան միջոցներ ենք մշակում, բայց չէ՞ որ դրանց գործադրողը պաշտօնեաներն են, ուրեմն նրանց էլ պէտք է ազատել տերրորի երկիւղից, որպէսզի արդարութիւն լինի: Պէտք է նկատի ունենալ նաև մուսուլման ամբօխի հոգեբանութիւնը, մուսուլման ազգաբնակչութիւնը կարծում է որ թուրքերի և հայերի մէջ անվստահութեան պատճառը գաղտնի կազմակերպութեան գործունէութիւնն է:

Հաշիկիվ. Թուրքերը ուզում են իմամալ արդեօք կարելի է պետութեան մէջ պետութիւն ունենալ, ինչպէս այդ արել են հայ կամիտները, կարելի է թոյլ տալ որ մի պետութեան մէջ ուրիշներն էլ սեփական զօրք պահեն, շտաբ, զօրավարներ, մուղէէրների պահեստներ ունենան, կարելի է՞ հրամաններ ու սպառնալիքներ արձակել: Թող իշխանութեան ներկայացուցիչները մեզ պատասխանեն՝ կարելի է այս բոլորը: Մենք պիտենք որ կան շատ յեղափոխական կազմակերպութիւններ առանցիկ, գերմանացիների մէջ. դրանց մենք հակառակ չենք: Դաշնակցութիւնը դրանց նման չէ: Հոկտեմբերին, երբ Բազում քոյիալ-դեմոկրատները ցոյց սարքեցին, մենք էլ մասնակցեցինք համբուրուեցինք, սակայն «Դաշնակցութիւնը» չկար, նա մեզ հետ չհամբուրուեց: Հաւատացնում եմ ձեզ՝ Դաշնակցութիւնը ինձ ոչինչ չէ արել, նոյնիսկ սպառնական նամակ չէ գրել, բայց ես իմ մասին չեմ մտածում, այլ ճշմարտութեան: Թող հայ պատգամաւորները ազդեն Դաշնակցութեան վրայ, իբրև իրանց հղայւորների վրայ, որ նրանք հանգիստ թողնեն թուրքերիս էլ, պաշտօնեաներին էլ: Եթէ այդ պատգամաւորները անզօր են որեւէ ազդեցութիւն անելու, էլ ինչ ընտրեալներ են, դարդակ մարդիկ են: Ես յայտնում եմ որ Բազում ես շատ քան կարող եմ անել, կարող եմ ազդել, սաստել. եթէ մենք

պատգամաւորներս հեղինակութիւն չունենք մեր ժողովրդի մէջ
էլ ինչո՞ւ ենք հաւաքուել այստեղ:

Աղանձ. Ի դուր են հայերը մեզ մասնիչներ և ժանդարմ-
ներ համարում, երբ քննուում է մեր ծրագրի 9-րդ կէտը («կող-
մերը պարտաւորում են յանձնել ազգային հողի վրայ կա-
տարած ոճրագործութիւնների հեղինակներին»): Մենք լսե-
ցինք պ. Ա. Խատիսեանից որ Դաշնակցութիւնը զօրք ունի,
որ կուում է լաւ իդէալների համար. լսեցինք և մեր որոշումը
կայացրինք: Դեպիով մեր կէտը մենք գործնական նպատակ ու-
նենք. զոհում ենք մասնաւոր շահը ընդհանուրի օգտին: Հայերը
ասում են թէ իշխանութիւնը թոյլ էր տալիս ոճիրներ գործե-
լու, յանցաւոր անգործունէութիւն էր ցոյց տալիս. մենք առա-
ջարկում ենք օգնել իշխանութեան, այն ժամանակ մեզ մատ-
նիչ են անուանում, երբ իշխանութիւնն ենք օգնութիւն կան-
չում դրանք մեզ ասում են թէ քծնում ենք: Միթէ տարօրինակ չէ
այդպիսի վարմունք: Եթէ այս կէտը հայերի համար անյարմար
է՝ թող ասեն պարզօրէն: Մեզ համար միևնոյն է, ոճրագործը
Դաշնակցութիւնն է, թէ Խատիսեանը կամ Աղանձը: Ոճրագոր-
ծը ոճրագործ է: Եթէ դուք իսկական խաղաղարարներ եք—
պէտք է յանձնէք ոճրագործներին: Անհատական սպանութիւն-
ներից է որ բռնկւում են մասսայական ընդհարումներ: Ես պըն-
դում եմ որ եթէ Բաքուում Բաքաւիլի սպանողին հայերը յանձ-
նէին իշխանութեանը, այն ժամանակ այսքան արիւնհեղութիւն
էլ չէր սկսուի: Լաւ մտածեցէք խնդրի մասին այդ տեսակէտից:
Հաջիւնձ. Ասում ենք ոճրագործներին յանձնէք իշխանու-
թեան ձեռքը. և մենք մեր չարագործներին կը յանձնենք, իսկ
հայերը վախենում են իրանց ոճրագործներից...

Բնորոշելով հայերի և թուրքերի տեսակէտները ընդհարու-
մի գլխաւոր պատճառների նկատմամբ ճառախօսների սեփական
խօսքերով, այժմ անցնենք համաժողովի զբաղմունքների մէջ
երկրորդ նշանաւոր խնդրին, այն է քոչի հարցին: Այդ հարցում
էլ տարբեր էին երկու ժողովուրդների ներկայացուցիչների
տեսակէտները: Առաջ բերենք այստեղ նախ և առաջ պ. Ալ.
Քալանթարի զեկուցումը քոչի մասին, արտատպելով այն
«Մշակից»:

Ա. Քալանթար: Մեր առաջ դրուած հարցը մեր երկրի
ամենախոշոր և ցաւոտ հարցերից մէկն է, ոչ միայն այսօր,
երբ մենք զբաղուած ենք հայ-թուրքական կիճիւնները լուծելու
հոգսով, այլ և առհասարակ:

Դա մի հարց է որ հայերի կողմից միշտ յարուցուել է,

դա մի հարց է, որ շատ և շատ անգամ զբաղեցրել է վարչական հիմնարկութիւններին, բայց որ երբէք չէ ենթարկուել սխտեմական քննութեան և ուսումնասիրութեան և աւելի էլ սակաւ արժանացել է սխտեմական գործողութիւնների վարչական հաստատութիւնների կողմից:

Ես անհրաժեշտ եմ համարում այսօր կանգ առնելու այդ հարցի կարևորութեան վրայ և համոզելու, որ չէ կարելի զանցառութեան տալ և բարձրիթողի անել մի հարց, որը չափազանց մեծ նշանակութիւն ունի մեր երկրի տնտեսութեան համար:

Քոչի հարցը վերաբերում է ոչ միայն քոչուորին, այլ և այն նստակեաց ազգաբնակչութեան, որի վիւղերի մօտով նա անցնում է: Այդ անցնողը մի այնպիսի անցնող չէ, ինչպէս են ճանապարհորդները մեծ ճանապարհով, որոնք գործ ունեն միայն ճանապարհի հետ: Դրանք վաճառականներ և արդիւնագործներ չեն, որոնք զալիս են միմեանց հետ հաղորդակցութիւն ունենալու և ապրանքների փոխանակութիւն կատարելու: Եթէ այդպէս լինէր դրութիւնը, այդպիսի սերտ շփման միայն կարելի էր ուրախանալ:

Մեր առաջ կատարուող շարժումը այդ տեսակի չէ: Սա թափառող ժողովրդի տեղափոխութիւն է իր անասուններով և տնային տնտեսութեան պարագաներով:

Անասուններին հարկաւոր է ճանապարհին կերակուր, որը նրանք վերցնում են ճանապարհին գտնուող տեղերից, ուտի և փչացնում են մերձակայ նստակեաց գիւղերի խոտահարքը, ցանքսերը և արօտները: Իսկ դրանց վրայ աւելանում են և գողութիւնը ու ընդհարումները, որոնք ամեն տարի խլում են ժողովրդից զոհեր:

Քոչի հետ կապուած չափազանց ծանր հանգամանքներ միշտ դժգոհութեան պատճառ են եղել տեղական ազգաբնակչութեան մէջ: Նա մեր երկրի ցաւոտ տեղերից մէկն է, որի մասին տասնեակ տարիներ զանգատներ են հասնում վարչական շրջաններին:

Եւ հասկանալի է, որ եթէ սովորական տարիներում մարդկանց այդ չափազանց անախորժ շփումը առաջացնում է դժբաղդութիւններ, այժմ, երբ հայերի և թուրքերի յարաբերութիւնները սուր կերպով լարուած են, աւելի ևս պատասխանատու և ծանր հանգամանք է ստեղծուել մեր առաջ:

Նստակեաց երկրագործի համար քոչուորը մի պատուհաս է, մի չարիք է, որ նա պարբերաբար տանում է ամեն տարի:

Դա մի աղէտ է, մի ծանրութիւն է, մի հարկ է, որից ճնշուել է և ճնշոււմ է մեր ժողովուրդը:

Պէտք է այստեղ յայտնեմ, որ քոչուարական գործի մէջ պէտք է տարբերել մի քանի տեսակետները: Նրանցից մի քանիսը ոչ միայն անֆլաս են շրջակաների համար, այլ և ինքն ըստ ինքեան ցանկալի գործօններ են մեր իրականութեան մէջ: Օրինակ, մեր լեռնային շրջաններում, ինչպէս են Ջանգեղուրի, Դարալագեազի, Նոր-Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի և ուրիշ գաւառների լեռնաշաղտերում, տեղական գիւղացիները, թէ հայ և թէ թուրք, ամեն տարի ուղարկում են իրանց անասունները մերձակայ լեռնային արօտները, այնտեղ արածացնում նրանց և ապա մի քանի ամսից յետոյ վերադարձնում գիւղ: Նրանք ոչ ոքի առանձին ֆլաս չեն հասցնում, մեծ ճանապարհներ չեն անցնում և մի քանի ժամուայ մէջ գնում են ու գալիս:

Այդ տեսակ են և Եւրոպայում գտնուող լեռնաստանների տնտեսութիւնը, օրինակ, Շվէյցարիայում, Չալցքուրգում, Տիրօլում:

Կան և այնպիսիները, որոնք փոքր ինչ աւելի հեռու են լեռնային արօտներից և պէտք է մի 10—20 վերստ ճանապարհ անցնեն: Դրանք թէև արդէն անյարմարութիւններ են պատճառում, բայց դրանց էլ կարելի է հաշտուել:

Սակայն ի՞նչ կարելի է ասել այն քոչուորների մասին, որոնք անցնում են ոչ թէ 20—30, ոչ թէ 50—60, այլ և 100—150 և նոյն իսկ 200 վերստեր: Այդպէս են, օրինակ, Մուղանի, Միլի անապատներից բարձրացող քոչուորները, որոնցից մի քանիսը վրաններ են զարկում, ուր էք կարծում, Սևանայ լճի մօտ գտնուող լեռնարօտներում:

Ահա այդպիսի քոչուորները բոլորովին արդէն պատուհասներ են դառնում այն գիւղերի համար, որոնց մօտով նրանք պէտք է անցնեն: Եւ եթէ քոչուորների դէմ դանգատ և բողոք կայ, ահա այդ քոչուորներից է:

Այն օրից, որ ոռոսաց իշխանութիւնը հաստատուել է մեր երկրում, յարուցուել է և քոչուորների խնդիրը, սակաւն իշխանութիւնը երբեք չէ նայել խնդրի վրայ լայն կուլտուրական տեսակէտով և բաւականացել է նեղ, զուտ ադմինիստրացիական մի քանի կարգադրութիւններով:

Վարչութիւնը տեսնելով քոչերի հասցրած ֆլասները, երբեմնապէս փորձ է արել արգելելու քոչերը, բայց որովհետեւ նա չէ նայել գործի վրայ աւելի հիմնական կերպով, չէ կանգ առել այն պայմանների վրայ, որոնք դրդում են մարդկանց

քոչելու և ինքը չէ նպաստել ստեղծելու պայմանները, որպէս զի քոչուորները կարողանան նստակեաց դառնալ, ուստի նրա արձակած հրամանները մնացել են անկատար և չարիքը մնացել է չարիք, մինչև նոր աղբիւր և նոր թոյլտուութիւն քոչելու համար:

Դեռ 1850 թուականների սկզբներին Երևանեան նահանգապետը մի հրաման էր արձակել, որ քոչուորները չը բարձրանան Նոր-Բայազէտի և Ալեքսանդրօպոլի գաւառները: Թէև նրա կարգադրութիւնը կատար չածուեց և միայն մի հետևանք ունեցաւ. որոշուեց քոչուորների արօտների սահմանադիծը:

Գանձակի նահանգապետը թէ 1874 և թէ 1879 թուականներին ներկայացրեց զեկուցումներ քոչուորների մասի և յայտնեց այն կարծիքը որ պէտք է ոչնչացնել քոչերը, բայց այդ զեկուցումները մնացին ատենանների սեղանների վրայ:

Եղել են և ուրիշ կարգադրութիւններ:

Բայց, անկասկած, քոչերը ոչնչացնելու համար վարչութիւնը պէտք է հաւատացած լինէր, որ քոչուորը կարող է մնալ տափարակում և կարող է ապահովել իր ապրուստը երկրագործական աշխատանքով: Եւ եթէ չը կային նպաստաւոր պայմաններ, նա պէտք է հարց յարուցանէր այդ պայմանները ստեղծելու համար: Նա այդ չէ արել, ձիշտ է նա երբեմնապէս իր զեկուցումների մէջ յայտնել է, որ մի քանի տեղերում ոռոգելու ջուր չը կայ և առուներ չեն անցկացրուած, բայց դրանք միայն հարեանցի ցուցումներ էին, որոնք անցել են և առանց հետևանքների:

Ձիշտ է ինքը, ազգաբնակութիւնը փորձեր արել է նստակեաց դառնալու և ժենք գիտենք գիւղերի մի ամբողջ ցուցակ, որոնք առաջ քոչում էին դէպի սարեր, իսկ այժմ դարձել են նստակեացներ, գիտենք և շատ գիւղեր, որտեղ այժմ խոշոր անասնապահներ և արօտ գնացողներ մնացել են միայն բացառիկ անձնաւորութիւններ, բայց այդ բոլորը կատարուել է չափազանց դանդաղ կերպով և յամենայն դէպս խրախոյսի ու աջակցութեան չէ հանդիպել պետական հաստատութիւնների կողմից: Իսկ մեր երկրի քիւրդերը սկսել են նստակեցութեան փորձեր անելու մասամբ իրանց այն ցեղակիցների օրինակին հետևելով, որոնք ապրում են Թիւրքիայում: Հին գործերից երևում է, որ յիմնական թուականների սկզբների թիւրքաց կառավարութիւնը՝ եռնարկած է եղել նստակեաց դարձնելու քիւրդերին և թէև կատարեալապէս չէ հասել իր նպատակին, բայց և այնպէս մի որոշ աստիճանի զարկ է տուել այդ գործին:

Անկասկած, այնտեղ ուր նախկին թափառականը սկսել է երկրագործութեամբ պարապուել, զարգացրել է այգեգործութիւն, պարտիզպանութիւն, բամբակագործութիւն, նա սկսել է ընտանեկանալ նստակեաց կեանքի և գիտակցիլ, որ նստակեաց կեանքը աւելի արդիւնաւէտ է և հիմք է անընդհատ բարգաւաճման:

Բայց իրականութիւնը այն է, որ ամեն տեղ դեռ չեն ստեղծուած այդ պայմանները և քոչը դեռ պահպանել է իր գոյութիւնը: Ծիշտ է, մի շարք փաստերով կարելի է ապացուցել որ քոչուորների ամբողջ խմբեր գնում են սարերը միայն աւանդաբար, միայն սովորութեան ազդեցութեան տակ, բայց և այնպէս դեռ շատ և շատ են այնպիսիները, որոնք քոչում են և պէտք է քոչեն, մինչև որ կը պատրաստուեն նրանց համար ապրելու նոր պայմաններ:

Քոչը յանկարծակի կանգեցնել անկարելի է. ոչ ոք չէ կարող այդ առաջարկել: Բայց բարուղեք նրան կարելի է և հնար եղածին չափ դարձնել սակաւ ֆլասաբեր: Այն մշոցներից, որ կարելի է առաջարկել, մենք կը յիշատակենք մի քանիսը.

Նախ և առաջ կարելի է և պէտք է կրճատել քոչի ճանապարհների թիւը:

Քոչուոր մարդը պատրաստ է ամեն մի ճանապարհով գնալ առաջ և որքան շատ է ճանապարհների թիւը, այնքան լաւ է նրա համար, որովհետեւ նրա անասունները աւելի շատ խոտ կը գտնեն թարմ տեղերում: Երբ որ ճանապարհների թիւը պակասացուի, այն ժամանակը և կը պակասի այն զրկանքների ու դոհերի թիւը, որ տալիս է նստակեաց գիւղացիութիւնը քոչուորներին:

Երկրորդ՝ մի որոշ աստիճան կ'օգնէր գործին, եթէ լեռները ուղարկուէին միայն անասունները: Աւելորդ մարդիկ, որոնք կենդանիների համար անհրաժեշտ չեն, շատ անգամ որսերով, գողութիւններով ու աւարներով են լինում զբաղուած, որոնցից ամեն տարի մեծ ֆլասա ունեն գիւղացիները:

Երրորդ՝ նպատակայարմար կը լինէր, որ քոչը առաջ ընթանար աւելի կարճ ժամանակամիջոցում և դուրս գար միւսների հետ, եթէ ոչ միաժամանակ, գոնէ շատ մօտ օրերում:

Քոչի աւելի արագ առաջ ընթանալը այն նշանակութիւնն ունի, որ նրանք աւելի քիչ ստիպուած կը լինեն ուտեցնել գիւղերի արտերը և խոտերը:

Չորրորդ՝ կարևոր է, որ ճանապարհների որոշ կէտերում լինեն պահակներ, որոնց կազմութիւնը կարելի էր յետոյ մշակել:

Հինգերորդ՝ բարուոքել անասնաբուժական հսկողութիւնը, վապելով նրան քոչի և արօտների հսկողութեան գործի հետ:

Վեցերորդ՝ մշակել գիւղական պահապանների խմբերի կազմակերպութեան ծրագիր՝ գիւղերը պահպանելու յարձակումներից և վնասներից. նոյնպէս խառն պահակախմբեր և արօտների սահմանները ապահովելու նպատակով:

Եօթներորդ՝ արօտների հսկողութեան համար մասնակցութեան կանչել անասնապահների ընտրեալներին:

Անշուշտ այս կետերին կարելի է աւելացնեն և ուրիշները:

Սակայն մեր առաջ մի չափազանց դժուար և ծանր հարց է դրուած, այն է, թէ ի՞նչ անենք այս տարի: Մեր առաջ բերած միջոցները կարող են օգնել քոչուորական գործի բարուօքման, բայց ներկայ տարին բացառիկ տարի է: Եւ հարց է ծագում, թէ արդեօք քոչը կարող է այս տարի բարձրանալ թէ ոչ:

Այդ հարցի պատասխանը կախուած է վստահութեան այն չափից, որ մենք ունենք դէպի հայ և թուրք մասսանների տրամադրութիւնները և դէպի հաշտութեան ամրութիւնը:

Մենք, ինտելիգենտ հայ և թուրք անհատներս, անկասկած, շատ ճիշտ կը վճռէինք հարցը մեր մէջ, եթէ դա մեզ վերաբերում լինէր և դրական հետեանքների կը գայինք այս կամ այն կէտի վերաբերմամբ: Բայց այժմ գործը անցել է մասսաներին: Նրանց տրամադրութիւնից է կախուած ամեն բան: Մենք ինտելիգենտներս չօրօրենք մեզ փոխադարձ հաւատարացումներով, այլ այնպէս դնենք գործը, որ իրապէս հասած լինենք միմեարեւան հետեանքների: Այս տարուայ քոչի դէմ ոչ մէկը մեզանից չէր խօսի, եթէ փոխադարձ վրստահութեան զգացումները խոր արմատներ գցած լինէին մեր մասսանների մէջ:

Ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ ամառը կ'ացնի առանց ընդհարումների, որ հայկական և թուրքական մասսաները, շփուելով միմեանց հետ, չեն ունենայ սուր ընդհարումներ և յետոյ առաջ չեն բերի սարսափելի հրդեհ երկրում:

Հայերը երաշխաւորել այդ չեն կարող: Գաւառներից ստացած գիւղական խնդիրը և մեր պատգամաւորների յայտարարութիւնները յանգում են այն կէտին, որ եթէ կարելի է, ներկայ տարում յատկապէս այն շրջաններում, ուր ընդհարումներ են տեղի ունեցել, վերացուի քոչը: Անկասկած՝ քոչի լինել չը լինելը կախուած է քոչի անհրաժեշտութեան էութիւնից, բայց հայերը չեն կարող իրանք իրանց կողմից համարձակ կերպով

ասել, թէ քոչեցէք, ամեն բան հանգիստ ու հանգարտ կ'երթայ:

Հայերը այդ տեսակ պատասխանատուութիւն չեն կարող վերցնել իրանց վրայ: Դա ծանր պատասխանատուութիւն է:

Աղայել, Գալանթարի ճառը հակասում է սօցիօլօգիային և ազգերի պատմական էվօլիւցիային: Թուրք ազգերի շարժման պատմութիւնից երևում է, որ նրանք ընթանում էին գետերի երկարութեամբ, իսկ շնորհիւ այդ հանգամանքի այժմ տափաւրակ անդերը բռնել են ժուտութեանները, իսկ սարհարթները — ուրիշ ազգերը: Ազգերը ապրում են պատմական զարգացման մի քանի շրջաններ. 1) որսորդութեան և ձկնորսութեան շրջանը, 2) թափառական, քոչային կենցաղ և 3) կեանքի նստակեաց շրջան: Մուտուլմանները այժմ ապրում են թափառական, քոչի կեանքով, թէև տեղ-տեղ նկատուում է անցումն դէպի նստակեաց կեանքը: Վերացնել քոչը վարչական միջոցներով՝ անկարելի է: Մարդկանց տափարակներից դէպի սարերն է քշում մի տնտեսական պահանջ — ամառը տափարակի վրայ ամեն բան մեռնում է, չորանում է, չը կայ ջուր, չը կայ բուսականութիւն, չը կայ կեանք, ուստի ամեն ինչ որ կենդանի է, ձգտում է դէպի սարերը: Բացի դրանից նրան քշում է և ժալարիան: Ասել տափարակների բնակիչներին. «մի քոչէք, ֆնացէք այստեղ», կը նշանակէ դիտմամբ դատապարտել նրանց մահուան: Եթէ այդպէս ասէք, ժողովուրդը այդպէս էլ կը հասկանայ, թէ իրան կամենում են դատապարտել մահուան, իսկ եթէ այդ ասէք, էլ ոչ մի հաշտութիւն չէ կարող լինել, խաղաղութիւն ասէք, էլ ոչ մի հաշտութիւն չէ կարող լինել, խաղաղութիւն չէ կարող հաստատուել: Չը պէտք է անջատել մարդկանց, այլ միացնել, բայց որպէս զի ընդհարումներ չը լինեն, թող դրա համար իշխանութիւնները միջոցներ ձեռք առնեն: Մեր անդառնալի վրձիռն է, որ քոչն պէտք է լինի, միայն մենք խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել, որ ընդհարումներ տեղի չունան:

Դորտոր Կարաբեգով գտնում է, որ հայ կոմիտեանները պէտք է գործ դնեն իրանց ազդեցութիւնը իրանց ժողովրդի վրայ և իրանք տանեն թուրքերին մինչև քոչերի տեղը:

Վէքիլով նկատում է, որ քոչում են ոչ միայն թուրքերը, այլ և հայերը, յոյները և ուրիշները:

Լեոն Սարգսեան. ես կ'ուզենայի լրացնել պ. Աղայելի պատմա-կուլտուրական ակնարկը քոչի մասին: Եթէ նա շարունակէր իր մտածողութիւնը ազգերի պատմական զարգացման իրար հետևող աստիճանների մասին՝ պէտք է տեսնէր որ թուրքերը այժմ այն դրութեան մէջ են որ թափառական-քոչուորական

շրջանից անցնում են նստակեաց դրութեան, որ կուտուրապէս աւելի բարձր աստիճան է ներկայացնում: Տեղ-տեղ մեր երկրում թուրք-թաթարական ցեղերը արդէն բոլորովին թողել են քոչուորութիւնը և նստակեաց դառել, իսկ տեղ-տեղ նրանք դեռ անցողական դրութեան մէջ են. կէս-նստակեաց, կէս-քոչուար: Ի՞նչ է պատճառը որ մինչ թուրք-թաթարական ցեղերը այժմ էլ, Կասպից ծովի միւս կողմում՝ Թուրքեստանում, դեռ չեն դուրս եկել թափառական անասնապահների դրութիւնից, մեղանում, Անդրկովկասում, այդ էվոլիւցիան. այնքան առաջ է գնացել որ թուրք-թաթարների մի մասը բոլորովին նստակեաց է դառել, ապրում երկրագործութեամբ, իսկ միւս մասը միայն կիսով չափ նստակեաց-երկրագործ է, իսկ կիսով չափ քոչուոր-անասնապահ. տարուայ մի կէսում երկրագործ է, միւս կէսում անասնապահ: Այդ երևոյթի գլխաւոր պատճառը այն է որ մեր երկրի աշխարհագրական պայմանները շատ տարբեր են Թուրքեստանի աշխարհագրական պայմաններից, մեր երկրում չկան լայնատարած և ածածաղաւնի տափաստաններ, որոնց ներկայութիւնն է միայն հնարաւոր դարձնում թափառական անասնապահութիւնը: Այդպիսի տափաստանները հնարաւոր են դարձնում խոշոր խաշնարածութեան ստեղծել նոյն իսկ այնպիսի երկրներում, ուր սկզբներում ոչխար չկար, օրինակ Աւստրալիայում, ուր այժմ անգլիացիները զարգացրել են անասնապահութեան այդ ճիւղը և ընդարձակ տափաստաններում մի քանի տասն հզու հզու գլուխ ընտիր ոչխարներ են պահում: Իսկ մեր տափարաւորը յարմար չեն ընդարձակ անասնապահութեան համար: Եւ մեր պատմական անցեալում մենք չենք տեսնում հալասութիւն մեր ասածին:

Երբ Xl-րդ դարում միջին Ասիայից մեր երկիրը խռտեցին թուրք-թաթարական թափառական ցեղերը, Անդրկովկասի արեւելեան մասը ունէր ծաղկած բարձր քաղաքակրթութիւն, ճոխ քաղաքներ, շէնքիւղեր, վիթխարի ջրանցքներ և այլն. այդ բարձր կուտուրան ոտնակոխ եղաւ, աւերուեց թաթարների հեղեղից և Կուր և Արաքս գետի երկու կողմի հարդութիւնների վրայ բարձր կուտուրան տեղի տուաւ աւելի ստոր՝ քոչուորական կուտուրային: Անցան դարեր և մեր երկրի աշխարհագրական պայմանները ստիպեցին որ եկուոր թափառական ցեղերը մեր երկրում աւելի արագ անցնեն թափառականից նստակեաց-երկրագործական շրջանին, քան Միջին Ասիայում մնացած նրանց արիւնակիցները, որոնք այժմ էլ շարունակում են թափառական անասնապահների կեանքը: Հասկանալի է թէ ի՞նչ ուղղութեամբ է ընթանում էվոլիւցիան մեզանում: Արդ, ինձ թւում է թէ ինքը թուրք

ինտելիգենցիան պէտք է ամեն կերպ ձգտի որ որքան կարելի է շուտ վերջնայ քոչուորութիւնը, թուրք ժողովրդի կեանքի այդ անցողական պրոցեսսը: Շատ դէպքերում այժմ ոչ թէ քոչում են անհրաժեշտութիւնից, այլ դրդուած ատավիստական սովորութիւններից: Շատ քոչուորներ կամ անասուններ չունին կամ հազիւ մի տասնեակի է հասնում նրանց թիւը:

Եւ թուրքերի այդ ատավիստական սովորութեան շնորհիւ ոչ նրանց երկրագործութիւնն է դառնում կատարեալ, ոչ էլ անասնապահութիւնը ինտենզիւ: Ասում են թէ թողնե՞ք որ կեանքի մէջ ամեն բան իր բնական ընթացքով դնայ: Բայց այդ դէպքում նշանակում է ուրանալ մարդկային հասարակական կեանքում ինտելիգտի, մտաւոր ֆակտորի դերը, կանխատեսութիւնը, որոշ տենդենցիայով և ծրագրով գործելու, կեանքին ուղղութիւն տալու հնարաւորութիւնը: Եթէ թուրք ինտելիգենցիան և տեղական իշխանութիւնը համակուած լինեն քոչի վերացման անհրաժեշտութեամբ՝ նրանց ձեռք առած բոլոր միջոցների մէջ կ'երևար այդ տենդենցը, և անցողական շրջանը այնքան երկարատև և ցաւազին չէր լինի: Երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը մեր երկրում պէտք է խոր դիֆֆերենցիացեայի ենթարկուին. առաջինը պէտք է կատարելագործուած ձևեր ստանայ տափարակներում, իսկ երկրորդը ալպեան շերտերում, դառնալով գլխաւոր զբաղմունք լեռներում ապրող աղգաբնակութեան այն մասին, որ բռնում է բարձր արօտաղեղիններին կպած շերտերը, ապրում է ալպիական գօտու հարեանութեամբ:

Այդ մասերի բնակիչներին հարկաւոր չի լինի անասնապահութեան համար տնով տեղով քոչել զանազան գիւղերի միջով և վրդովել ճանապարհի վրայ բազմաթիւ անձանց հանգստութիւնը: Ալպիական շերտերին մօտ լինելով նրանց հարկաւոր է միայն գիւղից մի քիչ վերև քշել իրանց հօտերը: Միւս կողմից պէտք է ի նկատի ունենալ որ այդ լեռնալանջների հողային-կլիմայական պայմանները այնպէս են որ երկրագործութիւնը այդ տեղերում անկարող է լիովին վարձատրել մարդու աշխատանքը և, բնականաբար, պէտք է լեռնականը ոյժ տայ անասնապահութեան կատարելագործուած ձևերին: Երբ քոչը վերացուի մեզանում՝ անասնապահութիւնը կը կենտրոնանայ ալպիական շերտերի վրայ, տափարակների բնակիչները կը ծախեն իրանց հօտերը ալպիական շերտերի բնակիչներին, իսկ փոխարէնը ձեռք կը բերեն ինտենսիւ երկրագործութեան համար կարևոր կենդանի և այլ ինվենտար: Մեզ ասում են որ քոչը բոլորով է կլիմայական պատճառներից. տա-

քից և մալարիայից հիւանդանում են մարդիկ. բայց չէ որ տափարակի վրայ ապրում են քոչուորներից բացի գերմանացիներ, հայեր, ռուսներ, նոյն իսկ տեղ-տեղ նստակեաց թուրքեր, և նրանք չեն քոչում: Աւելի ևս բարուրեք տափարակներում գիւղերի սանիտարական-կուլտուրական վիճակը: Այն ծախքով որով պէտք է ապահովուի արուեստական միջոցներով քոչուորների տեղափոխութիւնը, այն ծախսերով որ պահանջելու է կադակների պահակախմբերի պահպանութիւնը աւելի նպատակալարմար չէր լինի տափարակի բնակիչների համար ջրանցներ շինել, այդ գիւղերի սանիտարական կեանքը բարուրեք, բժշկներ պահել այդ վայրերում և այլն: Քոչը պէտք է վերացուի. այդ կատեգորիկ պահանջի համաձայն ինքը կեանքը կը գտնի ելք, լուծում, յարմարուելով աւելի բարձր կուլտուրական կեանքի պայմաններին. այդ տեղեկեցիան պէտք է երևի կառավարութեան ձեռք առնելիք միջոցների մէջ:—Այդ ուղղութեամբ պէտք է պրոպագանդ անի թուրք ինտելիգենցիան:

Ինչ վերաբերում է պ. Կարաբէկովի առաջարկին՝ որ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները օգնեն և ապահովեն քոչը վտանգներից—դա հակասութիւն է. դուք մի քիչ առաջ առաջարկում էիք կազմալուծել, ոչնչացնել նրանց. իսկ այժմ խնդրում էք որ նրանք աջակցեն...

Շախմալիսկի, գտնում է, որ եթէ քոչը թոյլ չը տրվի, դրանից մեծ բարդութիւններ կ'առաջանան: Պէտք է նկատի ունենա որ ոչ միայն ամարային, այլ ձմերային քոչատեղեր կան, Մուղանի, Շիրակի դաշտերը:

Լ. Ղուլեան. մի երկար ճառում բնորոշելով թուրք և հայ մասսաների տրամադրութիւնը, որ այս բօլէին թշնամական է և ցոյց տալով, որ եթէ թուրքերը այն կարծիքն ունեն, թէ հայերը կամենում են ջնջել մուսուլմաններին, հայերն էլ այն կարծիքի են, թէ թուրքերը կամենում են ապրել իրանց դաւանակից պետութեան՝ Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ և դրա համար հարկաւոր են համարում ջնջել հայերին—գտնում է, որ պէտք է թողնել որ այդ կրքերը հանդարտուեն, պէտք է թոյլ չտալ, որ վրէժխնդրութեան զգացումը աւելի զարգանայ: Ուստի պէտք է աշխատել հեռացնել հայերին և թուրքերին միմեանցից և թոյլ չտալ քոչը: Մենք պէտք է վտանգին դէմ ու դէմ նայենք և չթագցնենք, իսկ վտանգ կայ, այն ևս շատ մեծ: Ընդունում եմ, որ յանկարծ չէ կարելի փոխել կեանքի կազմը: Թող այդ հարցն որոշեն իշխանութիւնները և տեղական մարդիկ, մենք ամենեւին չենք կամենում, որ մուսուլմանները ֆլաս կրեն: Մի բանի վիճակագրական տեղեկու-

թիւներ, որ բերում է, ցոյց են տալիս, որ քոչում են ոչ միայն խաշնարածները, այլ և նրանք, որոնք ոչ մի խաշն չունեն։

Ձիաթխանով. եթէ կառավարութիւնը 50 տարուայ ընթացքում չկարողացաւ ոչնչացնել քոչը, ուրեմն մենք ամենևին չենք կարող։ Եթէ մենք վճռենք վերացնել քոչը, դա նոր բռնակռօններ առաջ կը բերէ։ Իշխանութիւնները կարող են այնպէս անել, որ ընդհարումներ չլինեն։ Մենք արդէն որոշեցինք հանգստացել ազգաբնակչութիւնը. այդ միջոցը երբ իրագործուի, հնարաւոր կը լինի անցնել նստակեաց կեանքի եղանակին, բայց այժմ քոչի վերացման մասին խօսք անգամ լինել չէ կարող։

Թ. Մեկը-Բէգլարեան նկատում է, որ այդպիսի կարևոր հարցի լուծման համար մուսուլմանները եկել են առանց հարկաւոր նիւթերի, պէտք է նրանք մանրամասն մշակէին այդ հարցը և ապա կարելի կը լինէր լուծել։

Տէր-Աւետիքեան Ծանօթացնում է այդ հարցի դրութեան հետ երևանի նահանգում, գլխաւորապէս իւրտերի հարցի հետ. առաջարկում է որ այդ իւրտերը տրուեն բացառապէս խաշնարածներին և ոչ նրանց որոնք խաշն չունեն և իւրտադիրը իբրև սեփականութիւն դրամով տալիս են սրան-նրան օգտուելու համար։

Մ. Հազարեան Գտնում որ քոչը սկսում է ապրիլին և վերջանում օգոստոսին։ Մի քանի անգամ թուրքերը բարձրանում են և իջնում. իջնապէս կարելի է տասնեակ վերստերի տարածութեան վրայ պահակներ դնել։ Աւելի լաւ է մի կերպ այս տարի չթողնել սար բարձրանալ։

Թովգիբնշեմ. Տեսականապէս քոչը անկանոն երևոյթ է, բայց քանի որ նա գոյութիւն ունի և վաղուց, չէ կիրելի մի բույսում ջնջել նրան։ Նա շոայլութիւն չէ, այլ կեանքի պահանջ։ Այդպէս փորձեր անելը վտանգաւոր է։ Մենք արդէն առաջարկել ենք այն միջոցների ծրագիրը, որոնցով կարելի է կանոնաւորել քոչի հարցը։

Նահանգապետ Ռաուշ, այն միտքը յայտնեց թէ լսելով արտայայտուած կարծիքները, կարելի է հակասութիւն տեսնել երկու կողմերի մէջ, բայց այդ հակասութիւնը միայն առերևոյթ է։

Հայերը պաշտպան են այն կարծիքի, թէ հարցը պէտք է վճռել օրգանական, արմատական կերպով, իսկ մուսուլմանները չհերքելով սկզբունքով այն հարցը, որ ցանկալի է քոչը ջնջել և անցնել աւելի բարձր կուլտուրայի, գտնում են միայն, որ այժմ այդ իրագործելը անհնարին է։ Դա պատմական էվօլուցի-

այի խնդիր է. իսկ եթէ մենք այժմ լուծենք, դա կը լինի ոչ թէ էվոլյուցիա, այլ ընդլուցիա: Իմ խոր համոզմունքով, ամեն մի ընդլուցիա կանգնեցնում է կեանքի ընթացքը և ֆլաստում նրան: Կարելի է երկու հարցերն ևս միաժամանակ մշակել: Ես կ'առաջարկէի ընտրել երկու մասնաժողովներ. մինը կը զբաղուի ընդհանուր հարցի նկատմամբ, միւսը այն հարցով, թէ ի՞նչ գործնական միջոցներ մշակել՝ ընդհարումների առաջն առնելու համար: Ֆրանսիական առած կայ. *Le mieux est l'ennemi du bon* — լաւագոյնը լաւի թշնամին է: Մշակենք լաւագոյնը, բայց զեռ լաւը ընդունենք:

Շատ բնորոշ էին նաև հայերի ծրագրի Ծ-րդ կէտի քնննութեան ժամանակ երկու կողմերի տեսակէտները: Այդ կէտում ասուած էր. «Որոշումն եւ պահանջ վրասների քաղաքներում եւ զիւրերում առանձին մասնաժողովների ձեռքով, կազմուած իշխանութեան ներկայացուցիչներից եւ ժողովրդի ընտրեալներից»: Առաջ բերենք վիճաբանութիւնները:

Ս. Յարութիւնեան. Ջարդերը սնանկացրին երկիրը. գիւղական ամբողջ շրջանները այրուած են. ոչնչացրուած են տներ, շինութիւններ, այգիներ: Ջարդերի պատճառած ֆլաստները պէտք է պահանջել: Անհրաժեշտ է որ ֆլաստուածները յետ ստանան իրանց ֆլաստները, առաւել ևս անհրաժեշտ է որ միդաւորները ֆլաստ հատուցանելով ոչ միայն անձնական, այլև գոյքի պատասխանատուութեան ենթարկուեն: Ի՞նչ ձևով պէտք է որոշուեն և պահանջուեն ֆլաստները: Օրէնքը միայն մի միջոց գիտէ՝ դատաստանը: Սակայն ցաւելով պէտք է նկատել որ դատավարական ձեւակնութիւնները չափազանց բարդ են և կապուած են ծախքերի հետ, յաճախ աւելի քան հնարաւորութիւն ունեն հոգալու ֆլաստուածները: Յաճախ դատաստանական ճանապարհով անկարելի է լինում որեւէ հետեանքի հասնել: Անհրաժեշտ է որ համայնքները պատասխանատու լինեն պատճառած ֆլաստների համար: Համայնքները գիտեն իրանց անդամների և կը բաժանեն ֆլաստները իսկական յանցաւորների մէջ: Սակայն օրէնքով համայնքը այն ժամանակ է պատասխանատու իր անդամների գործունէութեան դիմաց, երբ ապացուցուած է որ այդ անդամները գործել են համայնքի յանձնարարութեամբ: Այդ է պատճառը որ դատաստանական ճանապարհը պէտք է ներկայ արտակարգ հանգամանքներում մի կողմ թողնել և ընտրել ազմիրստորադիւ-հասարակական միջոցներ:

Այժմ երբ անհրաժեշտ է գիմել ազդու միջոցներին դատաստանը իր «աւելի լաւ է արդարացնել, քան դատապարտել»

նշանաբանով պէտք է տեղ տայ աղմինիստրացիային: Սակայն միւս կողմից էլ պահանջել համայնքներից ֆլամաների ամբողջ գումարը միաժամանակ յարմար չէ, որովհետեւ այդ կը նշանակէր բոլորովին աղքատացնել նրանց, ուստի աւելի նպատակայարմար է, համաձայն հայերիս ծրագրի 10-րդ կէտին, որ կառավարութիւնը օգնութեան հասնէ: այն է ի հաշիւ յանցաւոր համայնքներից ստանալի ֆլամաների, այժմ իսկ փոխ տալ զանձաւորանից անորոշ ժամանակով գումարներ ֆլամսուածներին: Համայնքները, իհարկէ, կարող են մասնակից անել ֆլամաներին և արտօճեալ դասակարգերը, այն է աղալարներին և բէկերին, որոնցից շատերը մեծ դեր են խաղացել արիւնահեղ դէպքերի ժամանակ պարագլուխ (КОНОВОДЪ) հանդիսանալով: Այս խնդրի հետ սերտ կապ ունի և մեր ծրագրի այն կէտը, որ առաջարկու է թեթեւացնել հարկերի վճարումը: Շատ գիւղեր բոլորովին աւերուած են, նրանց համար պէտք է յետաձգել հարկերի վճարումը:

Զիւլթիսանով. Գտնոււմ է անհնարին դատաստանական ֆունկցիաները վարչութեան յանձնելը, դա կը լինէր յիտադիմութիւն: Վարչութիւնը չունի արդարադատութեան այնպիսի երաշխաւորութիւն, ինչպէս դատարանը: Չէ որ մուսուլմանները այն չափ կորցրել են, ինչքան և հայերը, և սակայն մենք հակառակ ենք ֆլամաների պահանջման, որովհետեւ դա անհնարին է, քանի որ աւերոււմը ընդհանուր է: Պահանջել կարելի է միայն յանցաւորներից, թող դարարանը որոշէ ամեն մէկի յանցանքը և պահանջէ նրանից, իսկ պահանջել ֆլամաները համայնքից—անարդարութիւն է: Զարգերի ժաման. հարստացել են միայն խուլիգանները, նրանք յափշտակել և գոյքերը և ծախել չնչին գնով, և այժմ դուք կամենու՞մ էք, որ նրանց տեղ վճարեն այն տարրերը, որոնք չեն մասնակցել այդ աւարառութեան: Եթէ համաձայնենք հայ պատգամաւորների պահանջին, դուրս կը գայ մի մեծ անարդարութիւն և դրանից կը ծագեն գուցէ ուրիշ և նոր ջարդեր:

Ս. Յարութիւնեան. Այստեղ ասոււմ են թէ անհնարին է ֆլամաներ պահանջել: Ուրեմն, այլ ևս ինչի՞ համար են մասնաժողովներ՝ ֆլամաները որոշելու համար, եթէ չեն առնելու այդ ֆլամաները: Վարչութիւնը այժմ շատ տեղերում պահանջոււմ է ֆլամաները: Դա համապատասխան է ժողովրդի աշխարհայեացքին և սովորոյթային իրաւունքին, որ թոյլ է տալիս համայնական երաշխաւորութիւնը: Ուրեմն մեր առաջարկած միջոցը փոփոխութիւն չի մտցնի ժողովրդի հայեացքի մէջ: Վնասների պահանջումը կարևոր է յանուն արդարադատութեան, այլապէս

նոր ջարդեր կը լինեն: Ամբոխը կարող է մտածել, քանի որ պատիժ չկայ, ինչպէս նորից չօգտուել:

Ա. Ղուկասեան. Թուրքերի ուշադրութիւնն է դարձնում որ նրանց ծրագրի § 9-ի մէջ ֆեաւաների հատուցումը համայնքից դրուած է միայն այսուհետեւ լինելիք դէպքերի նկատմամբ: Օտարօտի է որ անցեալի վերաբերմամբ անհարկին են գումարում ֆեաւաները պահանջելու այն եղանակը, որ առաջարկում են ապագայի վերաբերմամբ: Այդ ի՞նչ տեսակ երկդիմի Յանուս է, որ իր դէմքը կամ այս կամն է ուղղելու կամ այն կողմը:

Աղասով. Այստեղ կոնֆերենցիա չէ երկու կողմող ազգերի, որոնք որոշում են փոխադարձ ֆեաւաները: Անցեալ տարուայ դէպքերի մէջ չկար մի կամք, որ ուղղում լինէր մի ազգ միւսի դէմ, այլ մասսաների տարերային բաղխում էր, այդ տարերային հոսանքը իր մէջ էր գցում և անհատներին հակառակ նրանց կամքին: Դա պատեհաբար չէր իր ուղիղմատումով, պատրաստութիւններով և այլն. և քանի որ դա պատեհաբար չէր, խօսք չի կարող լինել կոնտրիբուցիայի մասին: Դուք, հայ պատգամաւորներ, ասում էք որ բոլոր այս ցաւալի թշնամութիւնը ծագեց իշխանութեան ստորին գործակալների կամքով, որոնք ցանկանում էին իբր թէ կանգնեցնել ազատագրական շարժումը և նրանց ձեռքում մուսուլման տգէտ ամբոխը գործիքի դեր է խաղացել (թէ և մենք բոլորովին համաձայն չենք այդ կարծիքի հետ և երբէք չենք եղել գործիք իշխանութեան ձեռքում): Ի՞նչ իրաւունք ունէք ուրեմն այժմ պահանջել ֆեաւաներ այդ գործիքից, թողնելով մի կողմ այն կողմը որ ձեր կարծիքով ուղղում էր այդ գործիքը:

Ապացուցէք որ մուսուլման ժողովրդի առանձնաշնորհեալ դասակարգերը ղեկավարում էին մասսան և միայն այդ ժամանակ դուք իրաւունք կ'ունենաք պահանջել նրանցից ֆեաւաները, այսինքն կործանել նրանց: Ես մեր արտօնեալ դասակարգերի երկրպագուն չեմ, բայց կարծում եմ որ առանց իր բէկերի և աղալարների մուսուլման ժողովուրդը կը կորչէ, որովհետեւ նրանք հանդիսանում են նրա ինտելիգենցիան, հոգևոր, մտաւոր, բարոյական ղեկավարները: Ահա այդ գիտակից տարրը դուք կամենում էք տնտեսապէս ոչնչացնել, կորցնել և այդպիսով խաչ դնել մուսուլմանութեան վրայ մեր երկրում: Բայց մուսուլմանութիւնը թոյլ չի տալ այդ: Մենք ապացուցեցինք որ միշտ պատրաստ ենք հնազանդուել արդար օրէնքին, բայց երբ ֆեաւաները կ'որոշեն գաւառապետները, որոնց թերութիւնների մասին դուք խօսում էինք երէկ, այդպիսի անփեարտաբ, 1906.

արդար օրէնքին մենք չենք հնազանդուիլ: Երկրի տնտեսական բախտը ոստիկանութեան յանձնելը ծայրայեղ անարդարութիւն կը լինէր»:

Հարցի քննութիւնը յետաձգուեց մարտի 2-ի ժողովին:

Հ. Առաքելեան. Նախիջևան քաղաքի և գաւառի աւերուած ազգաբնակչութիւնը տուել է ինձ այսպիսի պատուէր. «Պահանջիր կրած ֆլամաների հատուցումը, յանցաւորները պատիժը, առաւ որ միայն այդ հողի վրայ, միայն ալդալիսի պայմաններով ժողովուրդը երաշխաւորուած կը լինի ապագայ ջարդերից և հնարաւոր կը լինի խաղաղութեան և անդորրութեան վերականգնումը: Եւ ռհա ոչ միայն յանուն արդարութեան վեհ իդէալին թէ «ամեն մի ոճրագործութիւն պէտք է պատժուի», այլ ուղղակի գործնական տեսակէտից, որովհետեւ արմատականապէս ոչնչացնուի ամեն փորձ ապագայում ջարդեր առաջացնելու. այդ տեսակէտից ես պնդում եմ որ ֆլամաների հատուցման հարցը պէտք է լուծուի դրականապէս:

Տէր Աւետիսեան. Համայնքների կրած ֆլամաները պէտք է հատուցուեն՝ դա կենսական հարց է: Դուք մեզ ուղարկում էք դատաստան, բայց չէ որ դուք ինքներդ ասացիք որ Շախմալիեփի գործը 100 տարի է տևում: Դուք ասում էք որ ջարդերը տարերային երևոյթ էին. ոչ, չկար տարերայնութիւն, այլ կատարեալ գիտակցութիւն: Թալանի դալիս էին արտաւերով, ջուռներով, ուղտերով: Թուրքերի այդպիսի բացատրութիւնը ինձ յիշեցրեց հետեւեալ անեկդոտը. Գողը մտել էր բանջարանոց և վարունկ էր լցնում իւր պարկը: Յանկարծ վրէժնաւում բանջարանոցի տէրը և հարցնում.— Ի՞նչ ես շինում յստիդ:— Բամին ինձ այստեղ գցեց, պատասխանում է գողը:— Բայց ինչո՞ւ ես բռնել վարունկները:— Վարունկներից պինդ բռնել եմ, որպէսզի քանին ինց ուրիշ տեղ չթոցնէ:— Լաւ, բայց պարկը քեզ մօտ ինչացո՞ւ է:— Այդ ես չգիտեմ...

Սօսում են նաև այն մասին թէ դժուար է խմբովին պատասխանատուութեան ենթարկել ժողովրդին: Ինչո՞ւ. եթէ կարելի է խմբովին աշաւանքներ և թալան կատարել, ուրեմն կարելի է խմբովին պատասխանատու լինել: Իւրաքանչիւր գիւղում կը լինեն մարդիկ, որոնք կամ դրդող են եղել, կամ վկայ, կամ թագցնող: Թող դրանք բոլորն էլ տուժեն այժմ: Ինչո՞ւ էք վախենում տեղական ընտրած մասնաժողովից, որ վարչութեան հետ միասին պէտք է որոշը և պահանջի ֆլամաները: Դժ. ք չէիք որ լնդրում էիք մտցնել տեղական տարրը դատաստանական գործերում: Ահա այդ տեղական տարրը կը լինի մասնաժողովներում: Տարբերութիւնը այն է որ հէնց չիլինի փաստաբանների այն

«КРЮЧКОТВОРСТВО»-ն, որից այնքան վախենում է պ. Աղանիլը։ Աղանիլ. Յարձակուողները ամեն տեղ հայերն են եղել։ Չլիազմակերպուած թուրք ժողովրդի վրայ յարձակուել է հայ կազմակերպուած զօրքը։ Ի՞նչ պէտք է անէր թուրքը ինքնապաշտպանութեան համար։ Մնում էր որ այդ պարոն Պատիսոյներին ֆլասէր, դիպչելով նրանց գրպանին։ Երբ ձեր գրպանին են խփում այն ժամանակ էք դուք բղաւում։ Պէտք էր այրել, ոչնչացնել դրանց տնտեսական ոյժը։ Կոիւր տղային բնաւորութիւն է ստացել և ես կը արհամարհէի թուրք բէգերին և ինտելիգենտներին, եթէ նրանք պաշտպան չլանգնէինք իրանց ժողովրդին։ Մի կողմից «մաուզերներով զինուած, անսպառ փամփուշտներ ունեցող, կազմակերպուած զօրք», միւս կողմից անկազմակերպուած մի ամբոխ։ Ի՞նչ պէտք է անէր, ձերդ պայծառափայլութիւն, մի անկուլտուրական ժողովուրդ ինքնապաշտպանութեան համար. և նա հրկիզեց դրանց ունեցածը, դրանց հարստութիւնը, դրանց նաւթահանքերը։ Դա դատապարտելի չէ։ Ես ինքս՝—Աղանիլս էլ կը հրդեհեմ! Եթէ դուք դնում էք ֆլասների հատուցման հարցը, դրէք և Դաշնակցութեան կազմալուծման հարցը, որովհետեւ նա իր տերրորդով արգելում է որ վարչութիւնը արդարութեամբ վերարբերուի ֆլասների հատուցման խնդրին։ Տեղական վարչութիւններին Դաշնակցութիւնը սպառնական նամակներով կ'ահարելի։ Մենք արդէն հարիւր տարիների անցեալով ցոյց տուինք որ գիտենք հպատակուել իշխանութեանը, բայց այժմ թոյլ չենք տալ անարդարութիւն գործադրել մեր գլխին։ Ես այստեղ դիմում եմ ռուս պետական իշխանութեան և ասում. պաշտպանեցէք մեզ հայ կազմակերպութիւններից, կազմալուծեցէք Դաշնակցութեան «զօրքը» կամ մեզ էլ հնարաւորութիւն տուէք կազմակերպուել, մեզ զէնք տուէք։

Ս. Թաղիանոսեան. Աղանիլ արում է որ հրդեհելը ինքնապաշտպանութեան միջոց է և ինքն էլ պարտաւոր է նոյնն անելու։ Բայց թող հասկանան որ դրանով ֆլասում են ոչ այնքան կապիտալիստներին որքան գիւղացիութեան։ Գիւղից եկած բանուորները Բազուից միլիթոններ էին ուղարկում իրանց թշուառ գիւղերը և այդպիսով տուն պահում։ Նաւթահանքերի պրելով տնտեսական հարուած էք հասցրել հայ գիւղացիութեան և ոչ Մանթաշեֆներին։

Երբ հայերը պահանջում են ֆլասների հատուցում ադմինիստրատիւ ձևով, թուրքերը էթիկայի անունից են խօսում և դատապարտում են հայերին։ Բայց դա աւելի քան անտեղի է։ Առհասարակ սպանութիւնը վատ բան է և եթէ սովորական

Ժամանակներում Ռուսաստանում մի ճապոնացու սպանէին, անշուշտ կառավարութիւնը դրա համար ամենախիստ պատժի կ'ենթարկէր մարդասպանին: Բայց ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ նոյն զործողութեան համար ոչ միայն պատիժ չէին տալիս, այլ ընդհակառակը շքանշաններով էին վարձատրում, հերոս են անուանում ամենից շատ ճապոնացիներ: սպանողին: Նոյնը մեր կեանքում: Գեներալ Գոլոշչակովը Շուշու և հարևան գաւառներում ուժակոծում է գիւղերը, ամենախիստ պատժի է ենթարկում մարդկանց. բայց և այնպէս այսօր այնտեղ ժողովրդի ներկայացուցիչները հեռագրով գիմել են Փոխարքային և խնդրել որ Գոլոշչակովին չհեռացնի: Ինչո՞ւ. որովհետեւ ժողովուրդը արիւնաքամ է եղել, նրան հանգստութիւն է հարկաւոր, իսկ Գոլոշչակովը իր թնդանօթներով սպաստում է այդ հանգստութեան հաստատելուն: Մեր երկրի արիւնոտ դէպքերն և արտակարգ պայմաններն աչքի առաջ ունենալով երբէք չպէտք է զարմանալ որ մենք ագմինխտրացիայի միջամտութիւն ենք ուզում ֆլամաների հատուցման խնդրում: Այս հատուցումը անհրաժեշտ է, որպէսզի մարդիկ համոզուեն, թէ անպատիժ կերպով չէ կարելի թալանել, կոտորել, այրել:

Բժ. Մատիսեան. Թուրք ճառախօսները չափազանց շահագործում են անցեալ օրուայ իմ ճառը Դաշնակցութեան մասին: Ես բողոքում եմ դրա դէմ: Թուրքերը իրանց «կազանի որբեր», գաղնուկներ են երեւցնում: Իբրեւ թէ իրանք միշտ ենթարկուել են յարձակումի. մինչդեռ դա իրողութեան աղաւաղում է. փաստերը, թուերը, ցոյց են տալիս որ Բագլում, Նախճաւանում, Գանձակում և ուրիշ տեղերում միշտ էլ թուրքերն են նախադարձակ եղել: Ասում են ակնարկելով իմ խօսքերը թէ «հայերը մառդէր ունեն»։ Բայց ինչո՞ւ են մոռանում Հաջիբեկի խօսքերը, որը անցեալ անգամ պարծանքով ասում էր թէ զէնքի ու քաջութեան կողմից ոչ ոք չէ կարող մրցել թուրքերի հետ: Եւ դա բնական է. թուրքերը իբրեւ թափառական ժողովուրդ պէտք է որ զինուած լինէին և նրանցից իւրաքանչիւրն զէնք ունի. ինչո՞ւ փաստերը յեղաշրջել, խեղճ ձևանալ: Եթէ ֆլամաները յետ չպահանջեն— ժողովուրդը կ'անբարոյակա-նանայ: Թուրք պատգամաւորները իրանք այստեղ ցանկութիւն էին յայտնում որ մենք օգնենք բարձրացնելու թուրք մասսայի կրթութիւնն ու կուլտուրան: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է հաւատ ներշնչել նոյն մասսային թէ չէ կարելի թալանել ու աւերել: Աղանջի ասում է, որ հայերը բէգերի, խաների և ազալարների դէմ արշաւանք են սկսել, ուզենալով ամբողջ մուսուլմանութիւնը ոչնչացնել: Դա սխալ է: Ամեն տեղ էլ արտօ-

նեալ դասակարգը միայն շահագործող է. ժողովուրդի կենսունակութեան հիմքը միայն աշխատաւոր դասակարգն է և ինտելիգենցիան: Թուրք աղալարները, բէգերը և խաները միջնադարեան ֆէօդալներ են և պէտք է անհետանան. դրանից միայն կ'օգտուի թուրք մասսան:

— Միւս հարցերը հիմնական նշանակութիւն չունէին երկու կողմերն ընդունելու տեսակէտից: Մարտի 6-ին Փոխարքան փակեց հայ-թուրքական կոնֆերենցիան հետեւեալ ճառով.

«Ձեր նիստերում դուք շօշափեցիք մի շարք հարցեր, որոնց մեծամասնութիւնը չի լուծոււմ ներկայ բոլէի անյետաձգելի պահանջները: Երբ տունը այրուում է ժամանակ չէ մտածել նրա մասին թէ ինչ նիւթից և ինչ պլանով պէտք է շինել նոր անհրդեհելի շինութիւն: Պէտք է որոշել թէ ուր է հրդեհի կենտրոնը և նրա վրայ ուղղել հանգցնելու բոլոր միջոցները: Բայց այդ կենտրոնը դուք չորոշեցիք, թէ և իւրաքանչիւրիս բոլորովին յայտնի են պատճառները, որոնք ներկայ բոլէում պահանջուում են հրդեհը: Անկարգութիւնները պահպանում են մի կողմից զինուած անլեզալ կազմակերպութիւնները, իսկ միւս կողմից աւազակային խմբերը, որոնք յաճախ ծածուկ դեկավարուում են աղդեցիկ մարդկանցով:

Այդ տեսակ արտայայտութիւններ չեն կարող համբերուել կառավարութիւնից, և արդէն ձեռք են առնուում և պէտք է ձեռք առնուեն ամենակտրուկ միջոցներ՝ կարգ խանգարողներին հալածելու համար: Թագաւոր Կայսրին հաճելի է որ հայ-մուսուլմանական պառակտումը վերջացնուի, և նա պէտք է վերջացնուի: Ձեզ եմ դիմում, պարոններ, որ դուք էլ գործադրէք ձեր աղդեցութիւնը յարձակումները և աւարառութիւնները վերջացնելու և հաղորդելու ժողովրդին ինչպէս Կայսեր կամքը այնպէս և խստութեան այն միջոցները, որոնք պէտք է գործադրուեն չարիքը արմատախիլ անելու համար: Գործնական միջոցների թւում, որոնց նկատմամբ համաձայնութեան եկաք, ես մի քանիսը ընդունելի եմ համարում, և դրանք ձեզ կը յայտնուեն: Այժմ ես կ'ուզենայի կանգ առնել մի կէտի վրայ: Ես կարծում եմ որ գրչի շարժումով անկարելի է ստիպել որ ժողովուրդը յանձնի զէնքը, որը նա կրել է հազար տարիների ընթացքում: Ձէնքը մեծամասնութեան մօտ գտնուում է ինքնապաշտպանութեան համար. նրա կրելը բղխում է անհրաժեշտութիւնից: Բայց ես կը համաձայնէի ընդհանուր զինաթափութեան օգուտի հետ, եթէ ես հաւատացած լինէի այդ միջոցի իսկական իրագործման հնարաւորութեան մէջ: Սակայն ես համոզուած եմ որ միայն խաղաղ մարդիկ կը յանձնեն զէնքը, իսկ նրանք, որոնք զէնք

են պահում յանցաւոր նպատակների համար, զէնքը կը թագըրնեն։ Ուստի ես ընդհանուր զինաթափման օգուտը չեմ ընդունում, սակայն ես պնդում եմ որ անհրաժեշտ է խել զէնքը բոլոր զինուած կազմակերպութիւններից և հասարակութիւններից և առանձին անձերից, որոնք ի չար են գործ դնում զէնքը։ Կարծում եմ կը դայ ժամանակ, երբ նաև կովկասեան ժողովուրդները կը հանեն իրանց վրայից զէնքը, իբրև աւելորդ ծանրութիւն։ Այդ ժամանակը վրայ կը հասնի, երբ դէպի մերձաւոր սէր և դէպի օրէնքը յարգանք տածող քաղաքակրթութիւնը մուտք կը գործի Կովկասի բոլոր վայրերը և սեփականութիւն կը դառնայ բոլորի, փոքրից սկսած մինչև մեծը։

Վերջացնում եմ նրանով որ ձեր խորհրդակցութիւններից ես կարող էին սպասել աւելի ըէալ միջոցների մշակում. սակայն ես նրանցից դուրս եմ բերում համոզմունք, որ դուք բոլորը ձգտում էք խաղաղ համաձայնութեան։ Այդ այդ ձգտումը ներածէք ձեր ցեղակիցների մէջ, և խաղաղութիւնը կ'իրականանայ»։

Քննելով հայ և մուսուլման պատգամաւորների առաջարկած միջոցները, նախօրօք քննելով այն փոխարքայի խորհրդի առանձին նիստում, կոմս Վորոցով-Դաշկովը հնարաւոր է համարում։

1) Հաստատել այդ տարի բոչի կանոնաւորման մասին և դաշտային աշխատանքների ապահովման մասին յանձնաժողովի եզրակացութիւնները։

2) Հիմնել փոխարքայի կառավարութեան կից առանձին խորհուրդ երկու ազգերի ներկայացուցիչներից։

3) Նահանգապետների և գաւառապետների կից նոյն հիմքերով կազմել խաղաղարական յանձնաժողովներ, այն նպատակով որ տեղական իշխանութիւնները անհրաժեշտ դէպքերում կաբողանան դիմել նրանց՝ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների առիթով. գաւառական յանձնաժողովները պէտք է գաւառի գիւղերը շրջելիս ամեն կերպ նպաստեն բոլորին այնքան ցանկալի խաղաղութեանը։

Անկախ դրանից փոխարքան իսկոյն կարգադրելու է որ ադմինիստրացիան ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնի. ինչպէս անկարգութիւնների առաջն առնելու, այնպէս և այդ անկարգութիւնները ճնշելու, խիստ պատեհով մեղաւորներին և ապահովելով ազգաբնակչութեան համար հաղորդակցութեան ճապարհների անվտանգութիւնը և խաղաղ զրադմունքները,

բնակիչներին վերադարձնելով աւերուած գիւղերը, եթէ նրանք այդ կը ցանկան:

Այն անձինք, որոնք ղէնք են կրում յանցաւոր նպատակներով պէտք է ղինաթափ անուեն: Այն գիւղերը, որոնց բնակիչները մեղաւոր կը ճանաչուեն շփոթ յարուցանելու մէջ, ադմինիստրացիայի պատասխանատուութեան կ'ենթարկուեն:

Անցած ջարդերի ֆնասները պէտք է պարզուեն ժողովրդից ընտրուած մարդկանց մասնակցութեամբ կազմած յանձնաժողովների կողմից և հաստատուեն այն կարգով, որ կառավարութիւնը կը գործադրի Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում նման ջարդերի ղէպքերում:

Հարկերի ժողովման թեթեացում ջարդերը պատահած վայրերում կը կատարուի օրէնքից հաստատած կարգով:

Գիւղական հասարակութիւնների ըայօնական դասաւորումները, անվտանգ տեղերում հողեր տալը, հողաբաժինների յօժարակամ փոխանցով, կատարուելու են ըստ Հափու կարողութեան, ազգաբնակչութեան խնդիրքով:

Ինչ վերաբերում է նահանգական և գաւառական ադմինիստրացիայի և ոստիկանութեան վերակազմութեան, փոխարքան ինքը մտահոգ է այդ հարցով և նրա լուծման ժամանակ ի նկատի կառնուեն խորհրդակցութեան ցանկութիւնները. իսկ ադմինիստրացիայի և ոստիկանութեան լաւագոյն անձնական կազմի ապահովութեան նկատմամբ արդէն ձեռք են առնուում միջոցներ և անշեղ կերպոց ձեռք են առնուելու: Ինչպէս և յարուցուելու է խնդիր որ ազգաբնակչութեան տրուի արագ արդարագատուութիւն խորհրդակցութեան ցոյց տուած հիմքերով:

Լուսաւորութեան և մուսուլմանների իրաւունքների հաւասարեցման վերաբերեալ խորհրդակցութեան նկատած հարցերը արդէն քննուում են կենտրոնական կառավարութեան կողմից և պէտք է կարծել, լուծուելու են խորհրդակցութեան ցանկացած մտքով: Իսկ փոխարքան իրանից կախուած բոլոր միջոցներով պէտք է տարածի գրագիտութիւնը ազգաբնակչութեան մէջ և հարկաւոր բարձրութեան վրայ զնի դպրոցական գործը:

Անյապաղ ձեռնամուխ է լինուելու՝ պարզիկ օրէնսդրութեան և վարչական կարգադրութիւնների մէջ մուսուլմանների նկատմամբ սեղմումները՝ որպէսզի ամենը ինչ կախուած է փոխարքայի իշխանութիւնից իսկոյն և եթ հարթուի, իսկ նրա իշխանութեամբ անլուծելի հարցերը՝ սահմանած կարգով յարուցուեն: Առաջին հերթը պէտք է բռնի այն որ ուսուցչական սեմինարիան փոխադրուի մուսուլմանների համար աւելի յարմար տեղ քան Գորին:

Վերջապէս առանց յետաձգելու փոխարքայի կառավարութեան կից կազմուելու է խորհրդակցութիւն՝ քննելու ընդհանուր հարցը այն միջոցների մասին, որոնք պէտք է նպաստեն ըզլուորենբին նստակեաց կեանքին անցնելուն:

Մոր առնետրական դաշնագիր Գերմանիայի հետ:

Այժմ, երբ համարեա բոլոր երկրներում տիրում է պրոտեկցիոնական (հովանաւորական) սիստեմը, որը ձգտում է զանազան երկրների տնտեսական կեանքը զատել իրարից հովանաւորական մաքսերի չինական պատերով, երկիրների մէջ փոխադարձ առևտուրը դառնում է կարելի միայն այն ժամանակ, երբ նրանց մէջ հաստատում է փոխադարձ համաձայնութեամբ զիջումներ՝ օտար ապրանքների ներմուծման համար:

Բոլոր այս զիջումները ձևակերպուելով և հաստատուելով երկու կողմերի պետութիւններից ստանում են առնետրական դաշնագրի անուն:

Հասկանալի է որ ամեն մի պետութիւն աշխատում է զիջումներ ձեռք բերել այն ապրանքների նկատմամբ, որոնք գերակշռող դեր են կատարում այդ երկրից արտահանող ապրանքների մէջ:

Այսպէս, երկրագործական երկիրը կարիք ունենալով արդիւնաբերութեան (ինդուստրիալ) մթերքների մէջ, և ինքը արտադրելով գիւղատնտեսական մթերքներ, զիջումներ է անում առաջինների (արդիւնաբերական) մաքսի վերաբերմամբ:

Իսկ ինդուստրիական երկիրը ընդհակառակը, սպառելով ինքը գլխաւորապէս գիւղատնտեսական մթերքներ աւելի հեշտութեամբ զիջումներ է անում այս մթերքների նկատմամբ:

Դաշնագրերը առհասարակ մեծ ազդեցութիւն ունեն երկրի տնտեսական կեանքի վրայ:

Ահա թէ ինչու սահմանադրական երկրներում, ուր հասարակական կարծիքը մեծ ազդեցութիւն ունի կառավարչական բոլոր գործունէութեան վրայ, նոր դաշնագիր կապելու հարցը գրաւում է ազգաբնակչութեան խաւերի բոլոր մարդկանց ուշադրութիւնը:

Այսպէս օր., այս նոր ռուս-գերմանական առևտրական դաշնագիրը, որը կնքուել է 1904 թ. յունիսի 15 ին և սկսել է գործել միայն այս տարուայ մարտի 1-ից (նոր. տ.) քննադատութեան նիւթ էր դառել Գերմանեայում դեռ 1900 թ-ից սկսած:

Առաջարկուել են շատ նախագծեր, որ քննադատութեան են ենթարկուել թէ մամուլի, թէ մասնագիտական ուսումնասիրութիւնների մէջ:

Այս առիթով վիճաբանութիւններ են եղել Րէյխստագում, կազմուել են ահազին միտինգներ և այլն: Միայն մի տարուայ (1901 թ.) ընթացքում գերմանացի ագրարները (հողատէրերը) կազմել են Գերմանիայի զանազան անկիւններում 900 ժողովներ, ուր բացատրել են գիւղատնտեսական մթերքների վրայ մաքսերի բարձրացնելու անհրաժեշտութիւնը: Միւս կողմից մեծ միտինգներ են կազմել նոյնպէս և բանուորները և նոյնիսկ կանայք, որոնք պահանջում էին հակառակը և այլն:

Իսկ ինչպէս էր պատրաստուում դաշնագրի նախագիծը մեղանում. Ռուսաստանում: Այստեղ, ինչպէս ռուսն է ասում «Тянь и гладь да Божья благодать»: Ինչպէս միշտ այսպիսի հարցեր վճռելիս ես, կազմուել է մի յանձնաժողով իր 4 ենթաժողովներով, և կանցելեարեանների խորքերում սուս փուս քննուել զանազան նախագծեր...

Բայց այսպէս երկար չը շարունակուեց:

Յունուարի 26-ին 1904 թ. Պորտ Արտուրում առաջի անգամ լսուեց Թնդանօթի ձայնը:

Սկսուեց ռուս-ճապոնական պատերազմը: Պատերազմի աստուածը անվերջ զոհեր ու փող էր պահանջում: Ռուսաստանը ստիպուած էր իրար յետևից փոխառութիւնների դիմելու:

Ֆինանսների մինիստր Վիտտէն ստիպուած էր, ի միջի այլոց, դիմել և Գերմանիային, որի օգնութիւնը գրաւելու նպատակով 1904 թ. յունիսի 15 ին Բերլինում ստորագրուեց ռուս-գերմանական առևտրական դաշնագրի նախագիծը, որ ձեռնատու է գերմանացիների համար և ծանր բեռ ռուս ժողովրդի շահերի տեսակէտից: Այդ դաշնագրի ազդեցութիւնը պէտք է զգացուի ռուս գիւղատնտեսութեան վրայ ամբողջ 11 տարիների (դաշնագիրը կնքուած է մինչև 1918 թ.) ընթացքում:

Ի՞նչ փոփոխութիւններ մտցրեց այս նոր դաշնագիրը և ինչպէս պէտք է ազդի նա ռուսաց գիւղատնտեսութեան վրայ, որը կազմու է ժողովրդական տնտեսութեան հիմքը. ահա հարցեր, որոնց մենք կ'աշխատենք համառոտապէս պատասխանել այս յօդուածում:

Այս դաշնագիրը գիւղատնտեսութեան բոլոր մթերքների մաքսերը զգալի չափով աւելացրեց:

Իսկ յայտնի է, որ Ռուսաստանը լինելով գլխաւորապէս

երկրագործական երկիր, արտահանում է առաելապէս գիւղատնտեսական մթերքներ: Այսպէս, օրին., վերջի տարիների միջին թուով արտահանած ապրանքների արժէքի 420/0 ընկնում է միմիայն հետեւեալ 5 գլխաւոր հացահատիկների վրայ. ցորեն, հաճար, գարի, վարսակ և սիմինդր:

Իսկ Ռուսաստանի հետ առևտուր ունեցող երկրների մէջ առաջի տեղն է բռնում Գերմանիան: Ռուսաստանից արտահանուող հացահատիկների մի երրորդ մասը մտնում է Գերմանիա, որը միւս կողմից Ռուսաստանից արտահանող գլխաւոր հացահատիկի (հաճարի) գլխաւոր սպառողն է:

Պէտք է նկատել որ հաճարը *) (рожь) իր դժուարամարսութեան շնորհիւ ուրիշ երկրներում սպառողներ դժուար է գտնում: Այս բոլորից պարզ է որ գերմանական շուկան Ռուսաստանի համար, նա մանաւանդ այս վերջինի գիւղատնտեսութեան համար, ունի մեծ նշանակութիւն: Հրաժարուել այդ շուկայից Ռուսաստանը չի կարող:

Միւս կողմից պարզ է որ նոր դաշնագիրը աւելացնելով Ռուսաստանից արտահանուող նիւթերի գլխաւորների մաքսը, աննպաստ պէտք է ազդի երկրի արտադրութեան վրայ:

Ցոյց տալու համար թէ որքան են աւելացել այդ մաքսերը, բերենք հետեւի թուերը:**)

հացահատ.	նախը. դաշն.	ներկայ դաշն.	աւել.	աւել. ⁰ /0
ցորեն	27,3	41,7	14,4	57,8
հաճար	26,5	37,9	11,4	43,0
վարսակ	21,2	37,9	16,7	78,8*

Միայն այդ երեք հացահատիկների աւելորդ մաքսերը ֆինանսների նախարարութեան հաշուով կը կազմեն տարեկան 13,5 միլլ. ռուբ.:

Բացի այս աւելացրուած են մաքսերը նոյնպէս ձիերի, խոզերի, թռչունների և իւղի վրայ: Այս արտահանուող ապրանքների աւելորդ մաքսերն էլ նոյն նախարարութեան կարծիքով տարեկան պէտք է հաշուել 1,2 միլլ. ռուբ.:

*) Հաճարից պատրաստած սև հացը մարսում են միայն գերմանական և ուսական ստամոքսները, երկար դաւեր վարժուած լինելով այդ գործածութեան:

**) Թուերը արտայայտում են այստեղ փութերի գները կոպեկներով վերածած:

Աւելացրած է մաքսը նայնպէս և մսի ու ձուերի վրայ, Բոլոր գիւղատնտեսական մթերքներից միայն գարու (ячмень) նկատմամբ մաքսերը իջել են և կազմում են $5\frac{1}{2}$ կոպ. փթին:

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դաշնը կնքուած է 11 տարով, մինք կը ստանանք, որ Ռուսաստանը այդ ժամանակամիջոցում մօտ 162—163 միլլ. բուր. աւել մաքս պէտք է վճարի:

Միւս կողմից ի նկատի առնելով Ռուսաստանում տիրող այժմեան հարկահանութեան սխտեմը, գիւղատնտեսութեան ստոր աստիճանը, մթերքները արտահանելու անկազմակերպութիւնը, գիւղացու տնտեսական դրութիւնը, կարելի է համոզուած կերպով ասել որ այս գումարը, եթէ ոչ ամբողջապէս, գոնէ մեծ մասամբ, կը ընկնի Ռուսաստանի արտադրող դասակարգի (գիւղացիութեան) վրայ:

Հասկանալի է որ մաքսերի աւելացումը կարող է երկու ձևով արտայայտուել: Առաջին՝ կամ նոյն չափով պէտք է ընկնի մթերքների գները մեզանում, կամ ընդհակառակը բարձրանայ դրսում: Երկրորդի վրայ յոյս դնել անկարելի է նախ և առաջ բերած պատճառների հիման վրայ, երկրորդ՝ այն հանգամանքի շնորհիւ, որ Ռուսաստանը գերմանական շուկայում ունի այնպիսի ուժեղ մրցակիցներ կամ կոնկուրենտներ, ինչպէս են Ամերիկան, Արգենտինան, Րումանիան և այլն: Մնում է ուրեմն ենթադրել առաջի հետևանքը, այն է՝ գների ընկնելը Ռուսաստանում: Իսկ այս վերջի երևոյթի հետ կապուած է և այն, որ գիւղացին այժմ իր կարիքները հոգալու համար, պէտք է ծախի աւելի շատ հացահատիկներ, որպէս զի, պակաս գնով ծախելով, կարողանայ ստանալ փոքրի առաջուայ քանակութիւնը: Բայց գիւղատնտեսութեան այժմուայ տեխնիկայի ժամանակ գիւղացին այդ նպատակին կարող է հասնել կամ աւելացնելով իր ցանքսի քանակութիւնը կամ կրճատելով իր ապրուստի պահանջները: Թէ այս և թէ այն շատ քայքայիչ ազդեցութիւն պէտք է անհնայ գիւղացու վրայ: Հողերի հերկումը (расашка) Ռուսաստանում, կարելի է ասել արդէն հասել է իր վերջի աստիճանին: Ինչ վերաբերում է ապրուստի պահանջների նուազեցման, յայտնի է որ առանց այն էլ ռուս գիւղացին չափազանց սակաւապետ է և արտահանում է ոչ թէ այն, ինչ որ աւելանում է իր և իր ընտանիքի գործածութիւնից, այլ կտրելով թիքան թէ իր և թէ իր երեխաների բերանից և դրանով ենթարկելով իր սերունդը հետզհետէ կատարեալ աշխարհման:

Միւս կողմից հացահատիկները աւելի մեծ քանակութեամբ արտահանելը պէտք է աւելի ևս նպաստի այդ հացա-

հատիկների գների անկման և շարունակ պահպանի այդ տեղերինցիան:

Այսպիսով, ուրիմն, այս նոր դաշնագիրը սպառնում է մեր «բազմաշարժար» գիւղատնտեսութեան մեծ հարուածներով:

Բայց այսպէս չէ նայում գործին ֆինանսական նախարարութիւնը: Նա այս մաքսերի աւելացման փոխարէն բարձրացնում է Գերմանիայից ստացուող մեքենաների և քիմիական մթերքների մաքսերը և թուարանակն 4 գործողութիւններով աշխատում է ցոյց տալ որ այս դաշնագիրով Ռուսաստանը ոչ միայն ոչինչ չի կորցնում, այլ նոյն իսկ մի բան էլ աշխատում է:

Բայց այսպէս է արդեօք: Արդիւնաբերութեան մթերքների մաքսերի այս բարձրացնելը չը պէտք է արդեօք ընկնի կրկին նոյն գիւղացու շինքին և աւելացնի նրա առանց այն էլ ծանր բեռը: Յայտնի է որ առանց այն էլ ուռւ սպառողը բաւական մեծ տուրք է վճարում իւրաքանչիւր տարի, որպէս զի կարողանայ Ռուսաստանում զարգանալ «հայրենի արդիւնաբերութիւնը»՝ Վիտտէի այդ գուրգուրած զաւակը:

Այս հովանաւորական մաքսերի շնորհիւ է որ մեզ մօտ անհրաժեշտ պիտոյքները շատ աւելի թանգ են, քան ուրիշ երկրներում:

Օրինակի համար, ամերիկացին մի փութ մեխի համար վճարում է 1 ր. 52 կ., մինչդեռ մենք միայն մաքս ենք վճարում 3 ր. 20 կ., մի ֆունտ ամենավատ թէյը մեզ մօտ արժէ 1 ր. 40 կ., իսկ Լոնդոնում 31 կ.: Թուղթը, ծխախոտը մեզ մօտ 7 անգամ աւելի թանգ է քան Գերմանիայում: Այս հովանաւորական մաքսերի շնորհիւ չէ որ ուռւաց շաքարով Անգլիայում խոզերին են կերակրում, իսկ մեզ մօտ գիւղացին «կծովի» է խմում, և այնու կարելի է բերել այսպիսի թուեր մեծ քանակութեամբ, բայց բերածներն էլ բաւական են ցոյց տալու համար որ այս նոր դաշնագիրը պէտք է աւելի վատթարացնի ուռւ գիւղացու առանց այն էլ աննախանձելի և թշուառ դրութիւնը:

Ե. Ս.